

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЗАРВА Вікторія Анатоліївна

УДК 82.091:82-3 = 161.1 = 161.2

ПРОСВІТНИЦЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ
ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 60-80-Х РР. ХІХ СТОЛІТТЯ

10.01.05 – порівняльне літературознавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії літератури та компаративістики
Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий консультант –
доктор філологічних наук, професор
Костенко Наталія Василівна,
Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри теорії літератури та компаративістики

Офіційні опоненти:
доктор філологічних наук, професор
Нарівська Валентина Данилівна,
Дніпропетровський національний університет,
професор кафедри порівняльного і російського
літературознавства;

доктор філологічних наук, професор
Нямцу Анатолій Євгенович,
Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри слов'янської філології та
порівняльного літературознавства;

доктор філологічних наук, професор
Козачок Ярослав Вікторович,
Національний авіаційний університет,
професор кафедри журналістики

Провідна установа –
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, кафедра теорії літератури і
порівняльного літературознавства, Міністерство освіти і
науки України, м.Тернопіль

Захист відбудеться „19” січня 2006 р. о 10⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 26.001.15 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка
за адресою: 01017, м.Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці імені М.О.Максимовича
Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою:
01017, Київ, вул.Володимирська, 58.

Автореферат розісланий „12” грудня 2005 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор філологічних наук, професор

Л.М.Копаниця

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Відгомін культури Просвітництва відчутний у формуванні картини людської історії, пронизаної цінностями громадянськості, прогресу, толерантності. У сучасному літературознавстві зберігають наукову значущість просвітницькі теорії вдосконалення особистості та осмислення їх у творчості письменників ХІХ ст. Останнім часом значно зріс інтерес до Просвітництва як історичного феномена та культурної системи у зв'язку з його переосмисленням постмодерністською критикою, з тим, що ідеї Просвітництва почали оцінювати з меншим ухилом до вульгарного соціологізму, вбачаючи у Просвітництві загальнолюдський, а не тільки буржуазний зміст.

Актуалізується думка відомого російського компаративіста М.Конрада про те, що „епоха Просвітництва – не „локальне” явище світової історії, не належить історії деяких обраних країн”, вона є „всесвітньо-історичним рухом, що супроводжує перехід від феодалізму до капіталізму як одна з його закономірностей”¹. Зрозуміло, що закономірності епохи Просвітництва базуються на історії переважно провідних країн – Англії, Франції, почасти Німеччини; однак виробленим ними „арсеналом” користувалися й інші країни Заходу і Сходу. Отже, якщо під Просвітництвом розуміти „процес, а не момент”, ідейний, інтелектуально-культурний рух, то є всі підстави говорити про тенденції та елементи Просвітництва в культурі різних народів, у тому числі тих, що в ХІХ ст. входили до складу Російської імперії.

Творчість російських та українських письменників 60-80-х рр. ХІХ ст. відбивала не тільки зміни в соціокультурному бутті їх народів, а й складні процеси вдосконалення особистості, зростання її свідомості. Важливо було не лише апелювати до національної своєрідності, але акцентувати факти, явища, загальнолюдські норми епохи Просвітництва і трансформувати просвітницькі культурні коди для вирішення ідейно-естетичних проблем другої половини ХІХ ст. Це продукує нове розуміння тих магістральних тем, естетичних досягнень і гуманістичного потенціалу, які характеризують російську й українську літератури означеного періоду. Розроблені просвітницькою філософією ідеали доброчесної і вільної громадянської особистості, віротерпимості, мирного співбуття спільноти, прагнення до оволодіння знаннями, долучення до морально-етичних та естетичних цінностей мають суттєве значення для подальшого розвитку і взаємодії наук гуманітарної сфери і не втратили актуальності для культури ХХІ ст.

Проблема засвоєння російською та українською літературами ХІХ ст. просвітницьких тенденцій ще не була в центрі уваги вчених. Переважна частина праць стосувалася дослідження ХVІІІ ст., зокрема М.Степанов визначив художні принципи та особливості просвітницького реалізму в російській літературі, більшість із яких притаманні й українській. В.Тихомиров проаналізував типологічну спорідненість І.Тургенева із західноєвропейськими просвітниками ХVІІІ ст. (Гете, Вольтером, Руссо), розвиток у творчості російського письменника жанру просвітницької філософської повісті. Н.Пахсар'ян звернулася до питання про специфіку взаємодії світу ідей епохи Просвітництва із творчими надбаннями письменників ХVІІІ ст. У працях В.Кожінова, Є.Купреянової, Г.Поспелова, М.Пруцкова, Я.Ельсберга та інших розглядається творчість російських письменників у контексті просвітницького руху ХІХ ст. У дослідженнях Б.Бурсова, Ю.Лотмана, Є.Купреянової, Г.Макогоненка частково вивчалися особливості російського реалізму крізь призму просвітницького антропологізму.

Першим спеціальним дослідженням стилів і жанрів просвітницького реалізму в українській літературі першої половини ХІХ ст. стала монографія „Просвітительський реалізм в українській літературі. Жанри та стилі” (1989) О.Гончара, в якій зазначалося, що естетичні принципи просвітницького реалізму як літературного напряму функціонують також у 50-60-х рр. ХІХ ст. і пізніше. Проблеми західноєвропейського просвітництва ХVІІІ ст. і української літератури початку ХІХ ст. вивчає

¹ Конрад Н.И. Избранные труды. – М.: Наука, 1974. – С.268.

І.Лімборський. Жанрова своєрідність просвітницької прози, зокрема роману виховання, досліджувалась О.Сидоренком та Н.Грицютою.

Увага автора дисертації до функціонування просвітницьких тенденцій у російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст. зумовлюється відсутністю типологічного системного опрацювання проблеми, а також фрагментарністю, побіжністю висвітлення окремих її аспектів у науковій літературі. Тому актуальність дослідження пояснюється необхідністю ґрунтовного і цілісного вивчення розробки ідей Просвітництва в літературному процесі 60-80-х рр. XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з науковою темою Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка – „Актуальні проблеми філології” (Державний реєстраційний номер 02БФ044-01).

Мета дисертаційної роботи полягає в осмисленні функціонування просвітницьких тенденцій у російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст.

Зазначена мета вимагає вирішення низки концептуально важливих завдань:

уточнити філософсько-культурний зміст та обсяг поняття „просвітництво”, його історичні витoki, етапи і шляхи розвитку;

висвітлити просвітницькі теорії вдосконалення індивідуальності й суспільного життя та осмислення їх у літературі;

визначити найважливіші риси просвітницької ідеології і художнього мислення;

простежити загальні закономірності і особливості розвитку Просвітництва в Західній Європі, Росії та Україні;

розкрити складники етичної теорії „розумного еґоїзму” в творчості російських та українських письменників 60-80-х рр. XIX ст.;

дослідити різні аспекти і варіанти просвітницького антропологізму в прозі російських та українських письменників 60-80-х рр. XIX ст.;

осмислити філософсько-естетичну концепцію просвітницького героя і середовища в творчості російських та українських письменників 60-80-х рр. XIX ст.;

класифікувати й систематизувати основні функціонально-концептуальні типи характерів героїв у спадщині російських та українських письменників 60-80-х рр. XIX ст. крізь призму просвітницьких тенденцій;

виявити й описати жанрово-стильові особливості роману виховання у російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст., зміст і тип сюжету, обумовлені просвітницькою ідеологією.

Об'єктом дослідження є історико-літературний процес 60-80-х рр. XIX ст., передусім твори етологічної (морально-описової) групи, філософсько-естетичні праці західноєвропейських, російських і українських діячів епохи Просвітництва та їх відбиття у творах російських та українських митців. Крізь призму просвітницьких тенденцій аналізується творчість І.Тургенєва, М.Чернишевського, М.Салтикова-Щедріна, І.Гончарова, Ф.Достоевського, Л.Толстого, М.Лескова, А.Чехова, Т.Шевченка, О.Кониського, Д.Мордовця, А.Свидницького, О.Стороженка, Марка Вовчка, П.Куліша, М.Костомарова, Б.Грінченка, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І.Франка.

Предмет дослідження – сутність, природа, види, закономірності трансформації просвітницьких тенденцій в українській та російській прозі 60-80-х рр. XIX ст.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Мета та завдання дисертації зумовили органічне поєднання комплексно-системного підходу до об'єкта вивчення з конкретним текстуальним аналізом. У роботі використовуються порівняльно-типологічний, історико-функціональний, культурно-історичний та філологічний методи, які в сукупності дозволяють виявити особливості модифікації просвітницьких тенденцій у російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст. Враховувались позиції провідних європейських учених Т.Адорно, Д.Антисері, Б.Бакули, Н.Басселя, Ф.Вольмана, Д.Дюришина, Е.Кассіра, Д.Реале, Д.Роша, Е.Тайлора, В.Феллера, В.Ферроне, М.Фуко, М.Хоркхаймера та ін., українських – Р.Гром'яка, М.Дзюби, Д.Затонського, Н.Кругікової, М.Наєнка, Д.Наливайка, А.Нямцу, М.Пригодія, російських – О.Бушміна, В.Виноградова, В.Жирмунського, М.Конрада, Ю.Лотмана, Д.Лихачова, Н.Пахсар'ян, М.Храпченка та ін. Дослідження спирається на узагальнюючий та

синтетичний підходи, без яких неможливо розкрити основні закономірності історико-літературного процесу.

Наукова новизна дисертації. Робота є першим компаративним дослідженням розвитку російської та української прози 60-80-х рр. XIX ст. в аспекті функціонування просвітницьких тенденцій. Уперше в історії вітчизняного літературознавства виділено, узагальнено, систематизовано та класифіковано просвітницькі тенденції в російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст., визначено особливості та закономірності їх трансформації.

Запропоновано і обґрунтовано порівняльно-типологічну функціонально-концептуальну модифікацію характерів героїв прози 60-80-х рр. на основі просвітницької раціоналістично-сенсуалістичної тенденції, „думки правлять світом”, взаємодії людини і середовища, просвітницького антропологізму. Вперше систематизовано жанрово-стильові ознаки просвітницького роману виховання в російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст.

Практичне значення. Основні положення та підсумкові матеріали дослідження можуть бути використані при плануванні, написанні й читанні спецкурсів, спецсеминарів з історії російської та української літератури XVIII–XIX ст., зокрема прозової творчої спадщини, з теорії та історії літературознавчої компаративістики, для написання навчальних посібників і монографій з порівняльного літературознавства.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що на основі компаративного дослідження творчості І.Тургенєва, М.Чернишевського, М.Салтикова-Щедрина, І.Гончарова, Ф.Достоевського, Л.Толстого, М.Лєскова, А.Чехова, Т.Шевченка, О.Кониського, Д.Мордовця, А.Свидницького, О.Стороженка, Марка Вовчка, П.Куліша, М.Костомарова, Б.Грінченка, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І.Франка дисертант вибудував цілісну концепцію розвитку просвітницьких тенденцій в російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст., просвітницького роману виховання як жанрового різновиду романного жанру в прозі 60-70-х рр. XIX ст., запропонував власну типологію моделей просвітницьких героїв.

У дисертації враховуються досягнення науковців як минулого, так і сучасності. Водночас усі ідеї роботи, висновки та сформульовані концепції належать її авторові. Будь-які форми використання результатів досліджень інших літературознавців оформлені відповідними посиланнями.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації викладено в 33 доповідях на міжнародних, всеукраїнських, міжвузівських наукових конференціях, зокрема на II Всеукраїнській науково-теоретичній конференції „Українська література в контексті світової літератури” (Одеса, Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, 15-16 травня 2002 р.), науковій конференції „Григорій Сковорода та українська культура XIX-XX століть”, присвяченій 280-й річниці від дня народження великого поета і філософа (Харків, Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди, 2-3 грудня 2002 р.), Міжнародній науковій конференції „Проблеми розвитку філології в Україні у контексті світової культури” (Київ, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 23-24 жовтня 2003 року), Міжнародній (35-й) науковій шевченківській конференції „Тарас Шевченко і народна культура” (Черкаси, Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 20-22 квітня 2004 р.), XIV Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго „Мова і культура” (Київ, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 20-24 червня 2005 р.).

Текст дисертації обговорювався на засіданні кафедри теорії літератури та компаративістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Результати дослідження знайшли відображення у 43 публікаціях: монографії, 29 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України, 13 матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені окресленими завданнями. Робота складається зі вступу, основної частини, яка містить три розділи, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження – 428 сторінок, обсяг основного тексту – 399 сторінок. Список використаних джерел містить 410 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У „Вступі” обґрунтовується вибір теми дослідження, його актуальність, аналізується стан наукового вивчення проблеми, окреслюється проблематика і теоретико-методологічні засади, формулюється його мета і завдання, визначаються об’єкт і предмет дослідження, а також з’ясовуються наукова новизна і практичне значення основних положень праці.

У першому розділі дисертації „Модифікація просвітницьких теорій вдосконалення людини в російській та українській літературі 60-80-х рр. XIX ст.” досліджуються просвітницькі теорії вдосконалення індивідуальності й суспільного життя в європейській, російській та українській філософії та естетиці, виявляються своєрідність і значення ціннісних надбань національно-історичних різновидів європейського Просвітництва для розвитку російського та українського літературних процесів, застосування їх у російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст.

У підрозділі 1.1. „Основні засади та суть Просвітництва” уточнюється поняття „просвітництво”, його генеза, філософський, політичний і культурний зміст, систематизуються погляди на розуміння Просвітництва і визначаються основні риси цього суперечливого загальнокультурного явища. Якщо назви „ренесанс”, „бароко”, „романтизм” окреслюють, крім епохи, літературний напрям, течію або стиль, то термін „просвітництво” мав дещо інший характер, охопивши явища і процеси, які виникли в Європі. Просвітництво вирізнялося національним різноманіттям, багатоваріантністю.

Аналіз поглядів Т.Адорно, С.Булгакова, Г.-Г.Гадамера, Ю.Габермаса, Ж.Дерріди, Е.Кассіра, М.Конрада, Л.Кулакової, Ж.-Ф.Ліотара, Ю.Лотмана, Д.Наливайка, В.Парсамова, Н.Пахсар’ян, Г.Поспелова, В.Пустарнакова, Д.Роша, С.Тураєва, В.Ферроне, М.Фуко, Д.Чижевського, Я.Ельсберга та інших на явище Просвітництва засвідчив, що вчені неодностайні щодо значення термінів „просвітительство” й „просвітництво” (рос. просвещение), однаково тлумачать їх зміст, по-різному визначають межі доби. Зокрема, ними пропонуються такі тлумачення Просвітництва як багатозначного явища: ідейний, інтелектуально-культурний рух, де освіта і просвіта є формами діяльності; культурна система (епоха Просвітництва завершила перехід до нового типу культури, де стали каноном розум, знання, свобода, рівність, обов’язок); соціально-ідеологічний феномен, пов’язаний зі становленням буржуазії; новий політичний рух; нова міфологія; епізод в історії людства; напрям антифеодальної думки; філософсько-політична течія; прогресивний ідейно-естетичний і філософський рух суспільної думки перехідної епохи від феодалізму до капіталізму; ідеальна норма певного культурного періоду; синонім європеїзму тощо. Вважаємо за доцільне обмежитись терміном „просвітництво”, яке набуло більшого поширення у літературознавчій науці, і розглядом цього феномена насамперед як ідейного, інтелектуально-культурного руху, культурної системи.

Класична модель Просвітництва й основи просвітницької концепції людини були закладені французькими філософами, які найбільш адекватно висловили те загальне, що характеризувало Просвітництво як історичний феномен світової культури. Враховуючи зміни у поглядах на особистість, які відбулися протягом XVIII ст. у творчості письменників, відзначаємо сукупність найважливіших загальних рис просвітницької ідеології і художнього мислення, які витворили новий антропологічний світогляд: демократизм, пов’язаний із необхідністю наближення до культури і знань широких верств населення; раціоналізм, що означає віру в пріоритет людського розуму, узгодженого з почуттями; апологія „природного” і доброго природного начала в людині; розгляд природного як розумного; осмислення життя за законами природної доброти як один з головних критеріїв цінності особистості тощо. Філософські та естетичні ідеї цієї епохи вирізняються принциповими новаціями. Розвиток просвітницької ідеології та філософії кожного народу позначений національними особливостями. За наявності спільних рис із західноєвропейським Просвітництвом російське Просвітництво, як і українське, не було таким послідовним, не призвело до революцій на кшталт західних. На відміну від західноєвропейського Просвітництва, в російському менш виразними були антиклерикальні тенденції, можливо, через політику монархів Петра I та Катерини II, які підірвали суверенітет церкви. Релігійний світогляд, хоча й модифікований, був притаманний більшості просвітників, що вірили в існування Бога. Через економічну, політичну відсталість і слабкість російська буржуазія не змогла стати домінуючою силою в суспільстві, як це було, наприклад, у Франції. Тому

носіями просвітницьких ідей в Росії були дворяни і представники духовенства, різночинці, які бачили необхідність подолання феодально-кріпосницьких відносин.

Українське Просвітництво мало специфічні особливості, що були спричинені національно-історичними умовами, зокрема наявністю соціального і національного гноблення, ідеологічної кризи феодального суспільства, денационалізацією його верхівки. Визвольний рух спрямовувався проти подвійного гніту, а зв'язок Просвітництва із французькими найрадикальнішими тенденціями цього руху був слабким. На відміну від західноєвропейської традиції, український просвітницький демократичний герой представляв не буржуазію, а селянство, що було найбільш наближеним до природи. Письменники XIX ст. значно розвинули і збагатили встановлені просвітниками канони.

У підрозділі 1.2. „Просвітницька тенденція „думки правлять світом”: особливості функціонування в російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст.” здійснюється компаративний аналіз художніх творів І.Тургенєва, М.Чернишевського, М.Благовещенського, Д.Мордовцева, М.Салтикова-Щедрина, І.Гончарова, Ф.Достоевського, Л.Толстого, О.Стороженка, О.Кониського, І.Нечуя-Левицького, І.Франка в аспекті дії і просвітницької тенденції „думки правлять світом”. У шістдесяті роки XIX ст. виникло питання про зміну і вдосконалення людини за допомогою світогляду, панування ідеї. Серед провідних героїв творчості письменників помітними є носії, виразники та прихильники певних ідей: філософських, суспільних, моральних, естетичних, етичних тощо – тому можна говорити про тип характеру носія ідеї, який у кожного з митців був різним. Особливості просвітницької тенденції „думки правлять світом” простежуються порівняно з основним тургенєвським типом характеру носія ідеї. Герої-ідеологи у І.Тургенєва намагаються стати зачинателями і керманічами нових суспільних рухів (Рудін, Базаров та інші), але не мають справжніх однодумців і послідовників.

Про спорідненість власної творчості з творчістю англійського просвітника і письменника кінця XVIII ст.

У.Годвіна стверджував М.Чернишевський: у обох думки переважали над безпосередністю відтворення життя, обидва були переконані в необхідності одухотворення діяльності людини високою ідеєю.

Відданість ідеї М.Чернишевський вважав якістю, необхідною для формування „особливої” людини на зразок Рахметова. Письменник висвітлює внутрішній світ своїх героїв в інтелектуальному плані, що виявляється насамперед у міркуваннях, суперечках, бесідах на суспільні проблеми. Тому у формуванні змісту творів М.Чернишевського важлива роль, як і у І.Тургенєва, належить ідеологічній полеміці.

Журналіст Волгін, діючи в легальних умовах, відкрито стикається із політичними супротивниками, словом захищаючи інтереси народу. У героя думка переважає над почуттям, ідея – над емоціями, напружений інтелектуалізм виявляється у суперечках із Соколовським, Нівельзіним, Левицьким.

Художнє відкриття М.Чернишевським людини ідеї стало поштовхом до створення героя-інтелектуала І.Тургенєвим, Ф.Достоевським, Л.Толстим.

На відміну від інших героїв, Болконський не захоплюється готовими ідеями, а постійно мислить сам, виробляючи власні життєві концепції, яким і підкоряє свою практичну діяльність. Л.Толстой поглиблює концепцію особистості, створивши героя, у якого духовно-інтелектуальна діяльність знаходиться в єдності із соціально-практичною. Якщо думка толстовського героя спирається на його власний досвід, сприяє духовному росту, а криза ідейних шукань, зрештою, призводить до вдосконалення в собі людини, до самозаглиблення, то герой Ф.Достоевського пізнає і випробує не так себе, як філософсько-політичну ідею всесвітнього значення, котру вважав критерієм власних вчинків і конфлікт з якою через невідповідність його внутрішньому станові приводить до катастрофи життєвого шляху (це стосується і Раскольнікова, і Долгорукого, й Івана Карамазова).

У дисертації простежуються різні аспекти „ідеї” персонажів Ф.Достоевського і І.Франка, її втілення і реалізація в поезиці їхніх творів. Одна з суперечностей світогляду і художньої творчості Ф.Достоевського полягає в тому, що він відчував недовіру і до вчених теорій, і до сухої логіки, і водночас глибоке зацікавлення ними. Більшість героїв Ф.Достоевського є носіями певних ідей, зіткнення яких розвиває сюжет. Митець будував сюжети й образи, відштовхуючись від ідеї, яка іноді призводила (через свою хибність) до морального знищення людини або до трагічних наслідків.

На відміну від Ф.Достоевського, у І.Франка ідея прихована у підтексті художньої структури переважно наприкінці твору і висловлюється позитивним героєм або автором у вигляді моральної сентенції.

Натомість у Ф.Достоевського ідеї загальнолюдського значення можуть належати будь-яким персонажам. Якщо у Ф.Достоевського спостерігається боротьба ідей, то у І.Франка на першому місці – людські характери і сповідувані ними морально-етичні цінності. Героям, які керуються в своїх вчинках хибними ідеями руйнівної сили, І.Франко і Ф.Достоевський протиставляють людей із гуманістичними ідеями, причому Ф.Достоевський надає перевагу саме християнським, православним.

У підрозділі 1.3. „Просвітницька раціоналістично-сенсуалістична тенденція у творчості російських та українських письменників 60-80-х рр. ХІХ ст.” розглядається типологія просвітницького героя: тип героя з перевагою раціоналістичного начала, тип героя з перевагою емоційного, почуттєвого начала і сковородинський тип людини, що поєднував начала раціоналістичне й емоційне. Французькі філософи запропонували різні варіанти просвітницької антропології, на які потім буде орієнтуватися російська і українська література ХІХ ст.: К.-А.Гельвеція і П.А.Гольбаха вирізняло звернення до раціоналістичної антропології, а Ж.-Ж.Руссо – до чуттєвої. Ж.-Ж.Руссо сприяв у другій половині ХVІІІ ст. переорієнтації художньої думки з „життя розуму”, захисником якої був Вольтер, на „життя серця”. Ці мислителі уособлювали дві різні течії французького Просвітництва.

Визначальним символом-знаком української ментальності вважається концепт серця, філософію якого розробляли К.Транквіліон-Ставроецький, Г.Сковорода, М.Гоголь, П.Куліш, П.Юркевич. Однак якщо Г.Сковорода був філософом-практиком, то П.Юркевич – теоретиком. Він мислив і діяв як просвітник, що продовжував руссоїстську лінію. Цю проблему розглядаємо, враховуючи позиції Т.Бовсунівської, І.Валявко, Т.Закидальського, Є.Нахліка та інших. Після Д.Чижевського, який сформулював поняття „філософія серця” і проголосив кордоцентризм однією з характерних ознак української філософії, ряд дослідників, зокрема І.Лімборський, спробували, на наш погляд, явно абсолютизувати функціонування кардіоцентричної традиції в українській літературі. Втім, треба наголосити на загальнолюдському характері цього явища, яке спостерігається і в російській філософії та літературі. Доречним є виділення сьогодні в українській філософській думці, зокрема І.Валявко, як „філософії серця”, так і раціоналістичної традиції (І.Копинський, Й.Кононович-Горбацький, Ф.Прокопович, В.Лесевич, О.Козлов та ін.).

Г.Сковорода як представник преромантизму, наслідуючи німецького філософа Й.Г.Гердера, синтезував ідеї раціоналізму та пієтизму, додавши власний релігійний і життєвий досвід з урахуванням національної специфіки. Російські дослідники В.Ерн, О.Лосєв вважали Г.Сковороду одним із найвидатніших мислителів, вплив якого на подальший розвиток російської філософії і літератури є незаперечним. Філософія Г.Сковороди розвивалася в руслі загальноєвропейської культурної традиції і водночас наслідувала розвиток української думки ХVІ-ХVІІІ ст.

Порівняльний аналіз конкретних творів засвідчив: якщо в російській літературі при взаємодії раціоналістичного і сенсуалістичного начал переважають раціоналістичні тенденції, то в українській, як правило, домінує (за наявності й раціоналістичного начала) чуттєво-емоційна сфера, ліричне начало. Це, напевно, пов'язано із особливостями національного характеру та світогляду українців, що сприймають світ більше серцем, почуттями, тоді як росіяни – переважно розумом, з першістю вольового первня. Зокрема, П.Куліш неоднозначно ставився до проблеми: зазначаються як виступи письменника за поширення освіти, культури серед нижчих прошарків населення, так і його неодмінні нагадування про „перевитрати” „віку розуму”, коли технічний розум знищував духовність, руйнував органічне первісне; протиставлення людини „освіченої”, розумної людині „природній”, патріархальній, в якій переважали почуття. Як просвітник-раціоналіст, П.Куліш вірив у силу прогресу, але як руссоїст звертав увагу на суперечності в поступі цивілізації і стані моральності, про що писав у художньо-публіцистичних „Листах з хутора”, першому та другому – „Про городи й села”, протиставляючи палкому серцю холодний розум.

І.Тургенєв, М.Чернишевський, Ф.Достоевський, М.Костомаров, П.Куліш, Панас Мирний, І.Нечуй-Левицький, І.Франко, розробляючи в творчості питання співвідношення раціоналістичного і сенсуалістичного начал, звернули увагу на обмеженість раціоналістичної свідомості за умови, що вона не узгоджена з потребами натури людини. Втім, І.Франко визнавав примат раціоналізму у найменших духовно-чуттєвих порухах людини, як сциєнтист більшу частину життя вірив у всесилля розуму, знань,

абсолютизував роль науки в пізнанні і житті. Виконуючи прогресивні функції, просвітницький раціоналізм проте не міг реалізувати на практиці високі ідеали Просвітництва.

У підрозділі 1.4. „Феномен „розумного егоїзму” в творчості російських та українських письменників 60-80-х рр. XIX ст.” досліджується прагнення письменників XIX ст. М.Чернишевського, Ф.Достоевського, М.Лєскова, Л.Толстого, О.Кониського, Марка Вовчка, П.Куліша, І.Франка та інших вирішити суперечності між індивідуальною поведінкою і всезагальним благом через теорію „розумного егоїзму”, яка передбачала єдність особистого і суспільного, корисного і доброго, розумного і вигідного, щастя і обов’язку. Саме за цими моральними принципами намагалися жити „нові люди”, бо вважали їх істинними.

В основі просвітницької теорії „розумного егоїзму” лежить учення Д.Локка, яке дозволяє зрозуміти нерозривний зв’язок особистого щастя із загальним добробутом: вчинками людей рухає виключно власний інтерес, бажання власного благополуччя, заради яких людина сприяє і загальному благу. Ідеї англійського матеріалізму були одним з теоретичних джерел французького Просвітництва. Зазначається продукування раціональним началом такого типу модифікації, як етична раціональність з її жертвовністю, стражданнями заради іншого, заради високого і святого в майбутньому. Цей тип дозволяє осмислити єдність двох форм моральної свідомості: етики обов’язку, спрямованої на загальновідомі норми поведінки, та етики індивідуального покликання, етики любові, зорієнтованої на індивідуальні цінності.

Якщо для Ф.Достоевського, Л.Толстого, М.Лєскова, Марка Вовчка моральне було рухом безпосередніх почуттів, прагненням добра, любов’ю до інших, то для І.Тургенєва, О.Кониського, І.Франка моральне означало раціональне усвідомлення обов’язку, яке протистояло природним почуттям людини, її натурі. Спочатку І.Тургенєв прагнув стримати прояви природи героїв почуттям обов’язку, в результаті виникав конфлікт між обов’язком і пристрастю. В цілому відокремлюючи категорії обов’язку і щастя, приводячи героїв до перемоги обов’язку над почуттям, І.Тургенєв намагався врівноважити обов’язок і почуття, які раніше виключали одне одного, опанувати діалектику єдності індивідуального і загального в людині, стверджуючи її право на гармонійний розвиток і особисте щастя.

Якщо тургенєвська концепція розгляду раціоналістично-сенсуалістичних начал особистості, що зазнала еволюції, має в 60-х рр. відтінок жертвовності, поваги до вимог морального обов’язку і неможливості особистого щастя, то М.Чернишевський проблему почуттів і обов’язку вирішував життєствердно, на користь їх гармонійного поєднання. Теоретично обґрунтував „розумний егоїзм” М.Чернишевський у статті „Антропологічний принцип у філософії” (1860) за два роки до опублікування роману „Що робити?” (1862-1863), де „розумний егоїзм” як програма поведінки особистості, що дозволяє реалізувати її свою природну суть, постає в життєвому прояві. Продовжуючи традиції Л.Фейєрбаха, М.Чернишевський звернувся до антропологічного принципу в питаннях етики. Раціоналізм осмислюється по-новому, стаючи естетичною категорією. Створений М.Чернишевським тип „розумного егоїста” протистоїть різним формам суперечливої свідомості, властивій героям І.Тургенєва, Л.Толстого, Ф.Достоевського та інших.

Якщо І.Тургенєв абсолютизував обов’язок, то Л.Толстой, відкинувши перепони між самозреченням і внутрішніми потребами природи людини, наблизився до етичної позиції М.Чернишевського у запереченні обов’язку, який породжує суперечності між „природними” прагненнями людини і потребами „загального блага”. Втім, якщо Л.Толстой моральні начала пов’язував із духовним світом особистості, то М.Чернишевський – із „природною” натурою людини, яка усвідомила користь служіння іншим людям.

Полеміку з теорією „розумного розрахунку вигод” спостерігаємо в „Зимових замітках про літні враження” (1863) і „Записках із підпілля” (1864) Ф.Достоевського (7, 8 розділи повісті), де герою здається найвіщим отожднення добра з вигодою, до якої прагне людина. Він сумнівається, що людина перестане робити зло, відразу стане доброю і вдячною, коли її просвітити. Якщо І.Кант розділяв виконання морального обов’язку і можливість особистого щастя, то Ф.Достоевський, навпаки, образом Мишкіна стверджував вищий тип їх об’єднання. Для героя особисте щастя полягає у виконанні морального обов’язку, усвідомленні потреби жити загальними інтересами.

М.Лесков інтерпретує теорію „розумного егоїзму” як нову етичну норму, що втілюється в життя на прикладі взаємовідносин героїв повісті „Дитячі роки” (1874) Христі Альтанскої і Сержа, а слова Пилипа Кольберга відображають її, визначають норми поведінки людей. Цим принципом М.Лесков схожий до М.Чернишевського, який стверджував, що користь становить справжню сутність добра. Обґрунтувавши природне прагнення людини до свободи і моральної незалежності, М.Лесков по-своєму зрозумів і сприйняв теорію М.Чернишевського, наголосивши на її етичному змісті. Наслідуючи теорію „розумного егоїзму”, герої М.Лескова не стали щасливими, хоча і йшли проти течії життя.

Українських письменників цікавив аспект співвідношення особистого і суспільного, корисного і доброго. У пошуках шляхів поєднання особистого і суспільного начал у житті людини І.Франко надавав переваги суспільним, громадським інтенціям особистості, підкріпленим почуттям любові до жінки або рідної землі. Він зобразив конфлікт між любов’ю і суспільним обов’язком. Марко Вовчок, П.Куліш розв’язують це питання також на користь суспільного начала в людині.

У підрозділі 1.5. „Специфіка осмислення категорій добра і зла, розуму і добра в російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст.” простежуються досить помітні перегуки прози російських та українських письменників з просвітницькою прозою, зокрема у пошуках добра і зла як у світі, так і в натурі людини, осмислюється реальний діалектичний взаємозв’язок цих категорій. М.Чернишевський вважав, що добро буває матеріальним і моральним, причому вивищував начало моральне. Ідея обумовленості добра суспільним благом важлива для з’ясування критеріїв об’єктивної значимості добра, розмежування добра і зла. М.Чернишевський диференціює носіїв концепції „трагічного зла”, різні типи злих людей. Протиставляючи в душі просвітницької естетики „вульгарним людям” „нових”, письменник показує неможливість будь-якого злого вчинка щодо „нових людей”, недосяжних для злої волі „вульгарних”. Захист добра, на погляд митця, передбачає боротьбу зі злом. М.Чернишевський заперечує взаємоперехід добра і зла, стверджуючи їхню протилежну єдність. Одночасно він вважав можливим породження злом добра.

Пізніше Ф.Достоевський розвинув інший аспект цих взаємовідносин: добро, породжуючи зло, також не може бути справжнім добром. Письменник стверджує відносність добра перед фактом реально існуючого в людині зла. Якщо М.Чернишевський вирішує конфлікт між злом і добром, злом і злом на користь добра, то Ф.Достоевський розробляє конфлікт між злом і злом, вбачає мету існування у можливості самоствердження, не вирішуючи конфлікту, а залишаючи його відкритим. Добро і зло у Ф.Достоевського, який почав свій творчий шлях з вирішення проблеми світового добра і зла, – категорії суспільні. В одній і тій самій людській душі укоренилися і борються одвічні протилежності Христа і Антихриста: покірність і гордовитість, святість і цинізм, як у героїв М.Лескова. Ф.Достоевський ототожнює красу з добром, а його князь Мишкін проповідує, слідом за Ф.Шіллером, що світ врятує краса. Втім, герой глибоко страждає від усвідомлення невідповідності між ідеалом добра, в який він вірить, і життєвими принципами реальних людей.

Просвітницька антитеза добра і зла покладена в основу творів М.Лескова, зокрема казки „Маланка – голова бараняча” (1888), причому ставиться питання про відносність добра і зла, неможливе у фольклорній казці з її однозначністю і простолінійністю. Проте добро перемагає зло, а героїня винагороджується за добро Богом (релігійний мотив). Виступаючи виразниками позачасового начала добра, персонажі творів Лескова закликають до діяльної любові, добра, совісливості. Постійний мотив творів – потреба персонажів робити добро, що стає для них всепоглинаючим почуттям, навіть на шкоду своєму життю. При цьому вони не чекають подяки за свій вчинок, не прагнуть, щоб благородство було помічене.

Архетип доброго і злого начал, світла й півми втілюється у творчості Л.Толстого, який вважав розум і добро взаємозалежними категоріями. Віра в добро у нього первинна щодо ідеї добра як раціональної категорії. У „Війні і мирі” автор показує добро і зло у внутрішніх зв’язках і переходах, зокрема через суперечливість природи П’єра Безухова. Л.Толстой переконаний, що віра у всезагальне добро перетворює і зло на його зворотний бік. У пізній період творчості Л.Толстой переносить акцент із боротьби в людині добра і зла на з’ясування причин соціального зла і шляхів позбавлення від нього. Письменник захищає принцип неможливості перемогти зло злом, оскільки тільки добро породжує добро. Він вірить, що

виконання євангельської заповіді про неспротив злу насиллям допоможе викоренити зло, яке можна перемогти силою духа, наполегливим високоморальним життям людей згідно з ученням Христа. До ідейного перелому на початку 80-х рр. Л.Толстой розумів закони добра як закони любові. Пізніше він приходив до „нового життерозуміння” і створення практичної етики об’єднання людей на началах добра, довіри, справедливості, сповідує тези про добро як вищу мету людства і про добро як бога. Подібно до просвітників, Л.Толстой категорично і суперечливо протиставляв добро і красу, яку водночас пов’язував із зовнішньою формою, з фізичними даними, а добро – зі змістом, тобто з моральністю, інтерпретуючи його як якість духовного світу людини.

Просвітницька антитеза добро – зло розглядається і в російських повістях Т.Шевченка, де розуміється переважно як перемога добра і крах зла, торжество справедливості у щасливому фіналі. Звернення письменника, окрім соціально-психологічних, до етико-філософських проблем знімає чіткі межі між добром і злом. Якщо у творах Марка Вовчка, Панаса Мирного творення добра та споживацьке існування полярно віддалені, то у І.Нечуя-Левицького ця відстань зменшується, його герої з творів про селянське життя перебувають на межі між добром і злом. М.Костомаров був переконаний, що не можна злом відповідати на зло, неправедними засобами досягати правди і справедливості. Тема амбівалентності добра і зла, боротьби цих субстанцій простежується і в прозі І.Франка, який доводив, що існування зла в різних іпостасях часто скеровує людину до добра.

Протиборство добра і зла розробляється російськими і українськими письменниками у різних ракурсах і часових вимірах: йдеться або про повну руйнацію сутності людини або про її вивищення над марнотностями світу. Категорії добра і зла співвідносилися у творчості письменників з наявністю або відсутністю розумного начала в людині, від духовної наповненості якої залежав вибір на користь добра або зла. Філософське питання добра і зла торкається естетичних категорій, переходячи на проблему ціннісно-творчих орієнтацій. Незважаючи на відмінності в естетичному сприйнятті світу і в соціальних позиціях, письменники схожі в абсолютизації морального чинника суспільного життя – віри в одухотвореність людської особистості, в природність начал добра і справедливості, у її прагнення досягти моральної досконалості через єднання з іншими людьми. Функціонування двох універсальних життєвих начал (добра і зла), становлячи просвітницьку тенденцію в прозі письменників 60-80-х рр., перебуває в якісно нових (порівняно з власне просвітницькою творчістю) взаємозв’язках і взаємодіях. Другий розділ „Концепція просвітницького героя і середовища в російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст.” складається з трьох підрозділів. У підрозділі 2.1. „Типологія моделей просвітницького героя в російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст.” розглядаються різні моделі героїв, оскільки поняття „нова людина” визначало соціальні типи, які всередині були неоднорідними. Модель героя-революціонера, яка в 70-і роки поступається переважно народникам-різничинцям, представлена порівняльним аналізом образів у прозі І.Тургенєва, І.Гончарова, Марка Вовчка, Панаса Мирного та інших. У різних країнах Просвітництво мало різні форми існування: у 60-і рр. XIX ст. російське Просвітництво представлене нігілізмом. Така форма переважала і в західноєвропейському філософському мисленні, але російський її різновид доходив до крайнощів, означаючи радикально налаштований революційно-демократичний напрям „шістдесятників”.

У дисертації простежується еволюція М.Чернишевського в зображенні образу революціонера в контексті творчості. На відміну від М.Чернишевського, Марка Вовчка, письменники І.Тургенєв, М.Лєсков, І.Гончаров вважали селянську революцію в Росії неможливою і небажаною. Зокрема, твором „Загадкова людина” М.Лєсков протестував проти однобічного розуміння ідей революціонерів. Розробляючи нігілістичну модель людини, представлену революціонерами, він критично сприйняв її через заперечення духовного начала, а також через нігілістичну концепцію прогресу. Ідея самодостатності людини, яка бачила себе в ролі Бога центром всесвіту, не могла задовольнити М.Лєскова, що вірив у спасіння душі, у вдосконалення моральних почуттів, у втілення в людині образу Божого. Як і М.Лєсков, Ф.Достоевський розмежує революціонерів, що справді борються за народне благо, і шахраїв, фанатиків, що прагнуть влади („Біси”). Однак Ф.Достоевський простежує в творі вrostання, взаємопроникнення цих двох типів.

У творчості багатьох письменників відобразилися невідповідність красивих слів і конкретних справ, нездійсненої „мрії” і реального насилля представників революційного руху. В українській прозі 60-70-х рр. XIX ст., як відомо, образ революціонера-різничинця не зображався так широко і всебічно, як у російській прозі, хоча можна говорити про звернення до цієї проблеми. Герої Саханін у Марка Вовчка, як і Інсаров у І.Тургенєва, значною мірою є ідеалізованими борцями, що прагнуть разом із дружинами служити людству.

При виділенні моделі героя-праведника зіставляються образи героїв у Ф.Достоевського, М.Лєскова, І.Гончарова, В.Короленка, Т.Шевченка, які представляли повсякденне, негероїчне життя звичайних людей. Ціннісний світ героїв дав можливість охарактеризувати цей тип як „житійно-ідилічний” (В.Халієв). У прагненні відобразити тип „нового” героя письменники виходили з особливостей власного світогляду і бачення засобів удосконалення індивідуальності та суспільного життя, ідеалу. Якщо М.Салтиков-Щедрін, М.Некрасов, О.Ертель не ідеалізували подвижників і філософів з народу, наголошуючи на їхній суспільно-моральній ролі, то М.Лєсков, Ф.Достоевський, Т.Шевченко, створюючи християнську концепцію світу і людини, ідеалізували деяких своїх героїв (Савелій Туберозов, Мишкін, Альоша Карамазов та ін.), наголошували на рисах святості, протиставляли їм негативних персонажів, розкривали образи через полеміку з нігілістами. Втім, названі герої були безсилі змінити реальний стан речей. Праведники не були однорідною групою: у їх складі були герої, закорінені у традиційний побут (Наталія Савівна, Карл Іванович з „Дитинства” Л.Толстого), і герої, які переймалися подіями суспільного життя (лєсковський Савелій Туберозов). „Позитивно прекрасні” герої Ф.Достоевського – це звичайні люди, оптимісти, які хочуть змінити світ і вірять у таку можливість насамперед через внутрішнє вдосконалення кожної людини і особистий приклад проповідників християнських заповідей, але залишаються пасивними. Натомість праведники М.Лєскова вирізняються діяльною натурою, трагічності долі. Образи праведних героїв Никифора Сокири, Саватія Сокири, Степана Мартиновича Левицького („Близнець”), образи кріпаків-митців („Художник”, „Музикант”), Штернберга („Художник”) допомагають розкрити суспільно-політичні та філософські погляди Т.Шевченка, його ідеал.

При виділенні моделі героя ліберала-реформатора, культурника порівнюються образи Литвинова, Потугіна („Дим”) у І.Тургенєва, Тушина („Обрив”) у І.Гончарова, Радюка („Хмари”), Комашка, Мавродіна („Над Чорним морем”) у І.Нечуя-Левицького, Петра Телепня („Лихі люди”) у Панаса Мирного. Зазначається, що в українській літературі ця модель отримує й іншу назву, пов’язану з особливостями соціально-політичного розвитку України 60-80-х рр. XIX ст., – українофіла-просвітника, культурника 60-х років, на зміну якому приходять інший тип „нових людей” – інтелігента-демократа 70-х з ліберально-народницькими діями. В межах ідеології Просвітництва І.Нечуй-Левицький освоював новий тип соціально-активного героя, покладаючи надії не на народ, а на освічену ліберальну інтелігенцію, яка допоможе народові.

Визначаються особливості моделі героя освіченого комерсанта на прикладах образів Соломіна („Новина”) у І.Тургенєва, Штольца („Обломов”) у І.Гончарова, Семена Жука („Семен Жук і його родичі”) у О.Кониського. В образі енергійного Штольца І.Гончаров частково втілює ідеал цивілізованого, чесного і прогресивного буржуа, у якого раціоналізм і діловий розрахунок превалював над сердечними та моральними пориваннями. Аналіз характеру Штольца виявляє ідейну ущербність, соціальну слабкість, обмежений практицизм, далекий від високих ідеалів. Герой не представлений у практичній діяльності, розмови про його багатий внутрішній світ не підтверджуються. Не маючи програми служіння суспільству, Штолец сповідував ідеали просвіти і особистого щастя. Образу Семена Жука, який прагнув працювати на користь свого знедоленого народу, протиставляється також „нова людина” Джур, що є типом підприємливого ділка, якого О.Кониський сприймав як породження нового часу і трагічну його ознаку.

Простежується своєрідність моделі емансипованої жіночої особистості у прозі І.Тургенєва, М.Чернишевського, М.Лєскова, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького та інших. Мотиви втечі від родинного деспотизму на шлях самостійного життя, духовних пошуків, зустрічі з „новою людиною”, яка змінює життєву долю, любові до праці як необхідної умови існування, віри у краще майбутнє є

схожими в творах М.Чернишевського і Марка Вовчка, присвячених зображенню нового суспільного діяча. Ці мотиви розкриваються через просвітницьке протиставлення представників старого світу „новим” героям. Хоча в концепції людини Марка Вовчка домінують соціальні критерії і морально-етичний конфлікт має соціальний зміст, внутрішній світ людини відносно самостійний.

Продемонструвавши прогресивні погляди на роль жінки в сім’ї, Марко Вовчок та М.Чернишевський показали характери „нових жінок”, їх духовне зростання як особистостей і намагання, порвавши зі своїм укладом, досягти знань, справедливості, світла.

Прогресивні погляди на роль жінки в сім’ї висловлюють у романі „Хмари” І.Нечуя-Левицького герої Радюк і Дашкович. Якщо росіянин Воздвиженський захищав принцип деспотизму в родині, хотів бачити поруч із собою жінку покірну, рабину, то Дашкович уявляв майбутню дружину доброю та веселою господинею, що вміла б співати українських пісень, танцювати. Однак сестри Марта і Степанида не підкорилися своїм чоловікам, чинили свою волю, хотіли бути в усьому рівними зі своїми чоловіками, користуватися їх повагою. Звертається увага на особливості національного характеру, йдеться не тільки про роль жінки в сім’ї, а про роль української жінки (пригадаймо, як „виховувала” Воздвиженського його дружина, якими змальовані його дочки).

Українські письменники, розробляючи проблему „нової людини”, намагалися показати зародження нового типу радикального демократа і водночас переконаного українського націонала-культурника як носіїв просвітницьких ідей. Створені письменниками образи зазнали впливу просвітницької естетики, що виявляється, зокрема, у наявності любовного та ідеологічного конфлікту, моралізаторських тенденціях, просвітницькій діяльності героїв, ролі праці в духовних шуканнях особистості, переважанні оптимістичного начала, вірі у необхідність зміни суспільного устрою для покращення народного життя, рисах антропологізму та деякій ідеалізації в концепції героя тощо. Ці образи були внеском митців у розвиток проблеми позитивного героя, постійної для російської та української літератур XIX ст.

У підрозділі 2.2. „Колізії просвітницького антропологізму в творчості російських та українських письменників 60-80-х рр. XIX ст.” окреслюється основний зміст проблеми, визначаються її складники та особливості їх втілення в творчості І.Тургенєва, М.Чернишевського, Ф.Достоевського, Л.Толстого, П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, І.Франка та інших. Антропологічні тенденції в творчості письменників другої половини XIX ст. дослідники О.Купреянова, Г.Макогоненко пов’язують із традицією руссоїстської „природної людини”, на теорії якої базувалася антифеодална ідеологія просвітників. Просвітницька концепція „природної людини” розглядається у різних аспектах: людина як родова істота, як представник родової природи, спільної для всіх станів; зв’язок просвітницької ідеї „природної людини” з критикою цивілізації; апологія селянина як „природної людини”; втілення ідеалу „природної людини” в образі дитини; первісна незіпсованість людської натури, яка тлумачиться як дитячість, безпосередність, що збереглася в людині; просвітницька концепція взаємовідносин людини і природи, де людина, що зберегла постійні зв’язки з природою, є ідеалом.

Окреслюється полеміка з М.Чернишевським щодо праці „Антропологічний принцип у філософії” його сучасника богослова П.Юркевича, який заперечує тези, що людина є лише природно-егоїстичною істотою, що добро – це лише користь, а моральність – це приборкання особистих потреб заради справедливих суспільних. „Позитивній людині” з її „розумним егоїзмом” П.Юркевич протиставив можливість гармонійних взаємовідносин між знанням і вірою, силу і необхідність християнської моралі. Для П.Юркевича, як і для його російського учня В.Соловйова, філософа, містика, родича Г.Сковороди за материнською лінією, відродження суспільства і людства можливе завдяки Божественній ідеї. Пам’ятаючи, що термін М.Чернишевського „антропологічний принцип” дещо „завузький”, ми наголошуємо на тому, що „антропологізм” письменника пронизаний духом емансипації особистості, її громадянського суверенітету.

Виходячи з антропологічної концепції „природи” людини, Ф.Достоевський вкладав у неї дещо інший зміст, ніж М.Чернишевський і його однодумці. У „Записках із Мертвого дому” (1860) уперше цілісно розгорнуто антропологію Ф.Достоевського, згідно з якою людина приховує у собі різні можливості: як нечуваного падіння, так і морального нескінченного вдосконалення, здатності як і до всього злого, так і до доброго. Саме тут вперше з’являється чітке уявлення про свободу як основу особистості, про свободу як

природний стан, природне право кожної людини. Ф.Достоевський поділяв просвітницьку тезу про те, що суспільні якості людини задані її родовими початками, однак, на протигагу І.Тургенєву, не вважав природу людини незмінною, показуючи історичний розвиток „родової людини”. Генетичні зв'язки його творчості зі спадщиною просвітників простежуються на прикладі аналізу сюжету роману „Ідіот”. При розробці образу князя Мишкіна беруться до уваги суттєві факти, що свідчать і про розходження з типом „природної людини”, а деякі риси якої складають одну з граней „нової людини”.

Антропологія М.Лескова, Л.Толстого, Ф.Достоевського ґрунтується на просвітницькому переконанні, що природне призначення людини полягає в безперервному рухові вперед, що людина здатна до постійного самовдосконалення і відродження. У роботі зазначається, що антропологічний елемент у естетичному ідеалі письменників, який пов'язується із соціальним життям, виконує різні функції. Однак названі автори через антропологізм прийшли до ідеї необхідності докорінної зміни. Письменники переборюють антропологічну концепцію характеру, згідно з якою „натура” людини має від природи позитивні якості, а негативні формуються під впливом середовища (М.Чернишевський природні задатки людини протиставляв соціально-історичним обставинам).

Українські письменники ще з першої половини ХІХ ст. орієнтувалися на зображення патріархальної сім'ї, чим продовжували започатковану просвітництвом тезу морального та естетичного піднесення „природної людини” та „природного” стану, виводячи норми моралі з руссоїстської думки про первісно добру людську природу. Цей процес зумовлювався політичними причинами і насамперед феодально-патріархальною відсталістю України. В російських повістях Т.Шевченко протиставляв щирих, наївних, чистих героїнь, що зберегли зв'язок із природою (як Олена в „Матросі”), жінкам, які набралися зовнішніх ознак культурності, але втратили внутрішню духовну красу, подібно до родички автора в цій же повісті. Назви російських повістей („Наймичка”, „Княгиня”, „Музыкант”, „Капитанша”, „Несчастный”, „Художник”, „Близнецы”) акцентують увагу читача на людській особистості, що свідчить про антропоцентризм свідомості Т.Шевченка і дотримання просвітницької традиції.

Активно захищав культ первісної людини, ілюзію стосовно рятівного селянського укладу життя П.Куліш, який у кінці 50-х рр. ХІХ ст. звернувся до ідеї про „хутір” з його орієнтацією на землеробську культуру, на єднання з природою. Основні положення „хутірської концепції”, яка змінювалась і поглиблювалась у результаті еволюції його поглядів, П.Куліш виклав у циклі публіцистично-художніх творів „Листи з хутора”. Пізніше ідею про „хутір” буде покладено в основу збірки „Хутірська філософія і віддалена від світу поезія” (1879), в якій П.Куліш закликає суспільство, спотворене цивілізацією, до повернення в лоно природи, оскільки там зберігаються вічні й сталі цінності.

Антропологічним еволюціонізмом характеризується у 70-і рр. ХІХ ст. тип мислення і І.Франка, який намагався пояснити історичні явища аналогією до біологічно-фізіологічних процесів. Тенденційне відображення в повісті „На дні” гуманістично-естетичного ідеалу „людяності” споріднює твір із принципами просвітницької естетики. У повісті „Лель і Полель” йдеться про необхідність дотримання первинної природної єдності зі своєю душею і переконанням з метою виконання громадянського захисту прав і свобод представників народу.

У типологічній структурі „нових людей” визначаються антропологічні аспекти насамперед у біологічно заданих властивостях натури людини, які впливають на поведінку і мораль героїв, у використанні біопсихологічних критеріїв при оцінці подій у творі. Однак, наголошуючи вплив антропологізму в його руссоїстському варіанті на художній світ письменників, не слід, на наш погляд, його перебільшувати: він був обмежений загальнодемократичними настановами. Письменники другої половини ХІХ ст. розглядали „природну людину” як частину складної і суперечливої доби, соціального прошарку, народу, людства. Втім, навіть переборення антропологічної концепції характеру в творах як безцінний художній досвід є сьогодні повчальним і актуальним своєю спрямованістю на загальнолюдські цінності, зокрема на ідеал всебічно й гармонійно розвинутої особистості. Аналіз художньої антропології видається продуктивним через звернення літератури до філософсько-етичних проблем осмислення сенсу життя і призначення людини.

У підрозділі 2.3. „Типологія героїв крізь призму проблеми взаємодії людини і середовища” простежується просвітницька тенденція взаємодії людини і середовища в російській та українській прозі

60-80-х рр. ХІХ ст., пропонується типологія характерів героїв крізь призму проблеми взаємодії людини і середовища: тип героя-жертви, раба обставин, продукту середовища, представлений пасивною особистістю (Обломов з однойменного твору І.Гончарова, Настасья Пилипівна з „Ідіота” Ф.Достоевського, Оріся з „Люборацьких” А.Свидницького, Семен Плошкарєв, Семен Кравцов, Груша, Мавра Тимофіївна та Василь Данилов з „Холуя” М.Костомарова); тип героя-протестанта, який не підкоряється обставинам, але й не може перемагти їх, представлений активною особистістю (Наташа з „Принажених і ображених” Ф.Достоевського, Микола Джеря, Петро Кавун з „Миколи Джері” І.Нечужа-Левицького); тип свідомого пристосуванця до обставин (Роман Квач із роману „Живая душа” Марка Вовчка, Анна Петрівна Долгорукова з „Холуя” М.Костомарова); тип героя, що перемагає обставини, перетворює, переборює, здатен змінити їх, іноді пориває зі своїм середовищем (Рахметов із „Що робити?” М.Чернишевського, Іван Флягін із „Зачарованого мандрівника” М.Лескова, Маша, Григорій Саханін та Софія з „Жили да были три сестры”, Настя з „В глушині” Марка Вовчка).

Окреслено характер просвітницького зображення взаємозв'язку людини з соціальним середовищем, розкрито механізм взаємодії особистості і середовища, відзначено, що трактування співвідношення особистості з її соціальним оточенням певною мірою змінювалося на різних етапах розвитку творчості письменників другої половини ХІХ ст., виявлено особливості зображення середовища і те, як воно впливає на героя. Розвиваючи принцип соціально-історичної детермінації людини, відкритий ще просвітницьким романом ХVІІІ ст., письменники другої половини ХІХ ст. йшли далі у вирішенні проблеми взаємовідносин середовища і характеру. Суспільне середовище в їх творах – не просто тло для розгортання подій, а діалектична складна взаємодія характерів і доль, яка має самостійне значення і смисл. Головним предметом пізнання в літературі ХІХ ст. було внутрішнє (духовне) або зовнішнє (соціальне) самоствердження особистості у її відносинах із середовищем.

Представники російського реалізму Л.Толстой, М.Салтиков-Щедрин, М.Лесков, В.Гаршин, В.Короленко та А.Чехов по-різному відобразили моральну і соціальну активність особистості, неоднотайно трактуючи співвідношення „особистість – соціальне середовище”. Якщо М.Чернишевський виділяв аналіз обставин, вірив у зміну середовища, яке виправить людину, то М.Салтикова-Щедріна цікавив результат впливу середовища на особистість; М.Лесков простежував закони взаємодії людини і середовища; Ф.Достоевський, який першим переніс наголос із середовища на особистість, досліджував можливості людини змінювати реальне життя, переборювати обставини; Л.Толстой прагнув середовище диференціювати.

Письменники спростовували вузьке уявлення про обумовленість людини та її дій тільки навколишнім середовищем, зображаючи, як вироблявся характер героїв у супереч практичним і духовним традиціям середовища (у його вузькому розумінні) через значну роль індивідуального начала особистості, яка напруженням „пристрасті-ідеї”, розуму прагнула подолати вплив обставин. Якщо М.Чернишевський, М.Салтиков-Щедрин наголошують на соціально-політичних критеріях, пропонуючи радикально змінити обставини, то Л.Толстой, Ф.Достоевський, М.Лесков – на релігійно-моральних, які допоможуть змінити внутрішню сутність людини.

Принцип соціального детермінізму втілюється і в творчості українських письменників Т.Шевченка, Марка Вовчка, О.Стороженка, Панаса Мирного та інших, які прагнули пояснити характер героя, його вчинки тільки умовами повсякденного життя, причому взаємовідносини простої людини і соціальних обставин мають переважно трагічний характер (Т.Шевченко, А.Свидницький, М.Лесков, Марко Вовчок тощо). Вплив Просвітництва помітний у російських повістях Т.Шевченка в показі формування характеру під впливом середовища („Близнець”), у негативному впливі оточення на талановиту молодь („Художник”). Водночас треба зауважити, що, на відміну від попередньої літературної традиції, коли в українській літературі демократичний герой був тільки жертвою обставин з усталеним характером, психологічна проза Марка Вовчка, А.Свидницького, І.Франка та інших демонструє складну взаємодію обставин і характерів, що вирізняються внутрішньою суперечністю. Концепція людини у Марка Вовчка пов'язана з самоусвідомленням особистості у її суспільній протидії обставинам. Поведінка героїв І.Франка детермінується як соціальними обставинами, так і внутрішньою природою людини. Утім,

герой має можливість вибору, причому як з етичних міркувань (М.Лесков, Ф.Достоевський, Марко Вовчок), так і під тиском нових тенденцій і потреб дійсності (М.Чернишевський, І.Франко). Третій розділ дисертації „Просвітницький роман виховання в російській та українській прозі 60-70-х рр. XIX ст.: генетико-типологічні зв'язки” присвячено аналізу сучасного стану дослідження проблеми роману виховання в російському та українському літературознавстві, простеженню генези даного жанру в німецькій літературі другої половини XVIII ст., виявленню причин, що сприяли відтворенню в художній літературі питань про виховання думок і почуттів героя (відсталість Німеччини, слабкість її буржуазії), призначення людини. З урахуванням внеску вчених у розробку даної проблеми (М.Бахтіна, І.Влодавської, А.Діалектової, Д.Затонського, В.Пашигорєва та інших) пропонуються різні класифікації залежно від критерію їх оцінювання, виявляється система ознак, що характеризують специфіку даного типу просвітницького роману, вибудовується його типологія. Сповідь є складовою частиною різних жанрів, зокрема і роману виховання. Оскільки всі форми сповідального слова у результаті приводять людину до покаяння, то в роботі визначається роль сповіді та покаяння як важливих складових у житті героїв роману.

Третій розділ дисертації складається з двох підрозділів. У підрозділі 3.1. „Жанрово-стильові ознаки просвітницького роману виховання в українській та російській прозі 60-х рр. XIX ст.” досліджуються ознаки просвітницького жанру роману виховання в російській та українській літературах 60-80-х рр. XIX ст., особливості його жанрового змісту і типи сюжету. Художньою домінантою цього жанру є „виховний сюжет”, де важливе значення надається вихованню особистості через мистецтво, працю, подорожі, вплив ідей, середовища тощо, окреслюється тип героя (наставник і вихованець). Теорія Д.Локка, що розглядала людину насамперед як продукт виховання, була вихідною для просвітницького розуміння етико-соціального перетворення суспільства.

3.1.1. „Автобіографічна трилогія Л.Толстого як роман виховання” присвячено жанровій специфіці автобіографічної трилогії Л.Толстого „Дитинство”, „Отроцтво”, „Юність” як просвітницьких романів виховання, зокрема роману становлення характеру людини, в якому велике значення має повторюваність у житті кожного героя трьох певних циклів. Уже на початку творчого шляху Л.Толстой запозичував досвід західноєвропейських письменників, використовуючи деякі прийоми Л.Стерна, Ж.-Ж.Руссо, Ч.Дікенса, про що сам пізніше зізнався у спогадах. Ж.-Ж.Руссо впливав своїми філософсько-моралістичними сентенціями, теорією морального самовдосконалення, проблемою самовиховання, суперечливого розвитку „цивілізації”, використанням у творах автобіографічних рис на ідейно-художні шукання Л.Толстого. Проте обставини життя автора і героя в трилогії Л.Толстого не збігаються, хоча внутрішній світ Іртенєва був близький письменнику. Вперше в центрі твору постала психологічна історія повсякденного життя душі в усій її складності та неодномірності. Оповідь від першої особи веде герой трилогії Миколка Іртенєв з позицій не зіпсованої світом „природної” дитячої свідомості. Л.Толстой намагався зобразити людину, що невіддільна жодним обставинам, має великі можливості для духовного росту й оновлення. Поступово правила і норми суспільства та середовища змінюють світосприйняття героя. Миколка Іртенєв стає не тільки центром, а й єдиним об'єктом оповіді.

Літературознавці вважають, що для роману виховання характерна хронологічна послідовність у зображенні подій та еволюції характеру головного героя. Однак іноді цей принцип порушується: час, який відводиться на виховання і формування, скорочується. Так, у повісті „Дитинство” сюжет складають два дні життя (один у селі, другий – у Москві) Миколки Іртенєва, де кожна зовнішня подія викликала внутрішню реакцію героя, сприяючи його духовному збагаченню як особистості. Проблема морального і духовного формування характеру дитини, підлітка, юнака з дворянської родини тісно пов'язана з проблемою народу, яку письменник вирішує у морально-етичному плані. Завершальну главу „Дитинства” („Останні сумні спогади”) Толстой присвячує переважно зображенню народного характеру Наталії Савівни, який свідомо ідеалізує.

У 50-60-х рр. XIX ст. Л.Толстой стояв на позиціях етико-філософського дворянського просвітництва з його утопіями всезагального братерства й любові. Автобіографічною трилогією „Дитинство”, „Отроцтво”, „Юність” письменник продовжив у XIX ст. традицію функціонування просвітницького

роману виховання, в якому герой проходить шлях духовного становлення через просвітницькі ідеї морального самоусвідомлення, самовдосконалення, самовиховання, самокритики, впевненості в силі свого розуму і щирості почуттів, впливу наставника, випробувань тощо. Тип дворянського героя, його ідейно-художні шукання смислу буття, керівної ідеї та ідеалу, пізнання навколишнього середовища, ставлення до простого народу як носія моральних цінностей, питання співвідношення мрії і дійсності, а також соціальної мотивації розладу між ними, антитеза характерів визначають особливості еволюції жанру роману виховання, яку пізніше продовжать прозаїки І.Гончаров, М.Лесков, Ф.Достоевський. Якщо у Л.Толстого мова йде про благополучну сім'ю Іртеньєвих, то Ф.Достоевський відкриває тему „випадкового сімейства”, сімейної хроніки різночинця. І.Тургенєв та Л.Толстой створили в російській літературі новий напрям соціально-психологічного, морально-філософського реалізму, основні принципи якого і втілилися в їх прозі.

3.1.2. „Обломов” І.Гончарова як роман виховання”. Простежується жанрова своєрідність твору „Обломов” (1859), над яким І.Гончаров працював понад десять років, змінював концепцію, зазначав різницю між трьома частинами. Переосмисливши первісний задум, письменник драматизував образ російського патріархального дворянина Іллі Ілліча Обломова, який, маючи право вибору, так ним і не скористався. Ці причини визначили неоднозначні, а часом і протилежні оцінки критиками образу Обломова – від позитивної характеристики до негативної, від осудження до виправдання, що є надто прямолінійним. Для з'ясування своєрідності натури основного героя аналізуються назва твору, де семантика слова-прізвища визначає долю і характер героя, різні інтерпретації літературознавцями прізвища Обломова, що, як правило, загострюють його негативну характеристику. Суперечки викликає звернення до етимології прізвища „Обломов”, яка тлумачиться у різних смислах. Аналізується також ім'я „Ілля”, повага до якого на Русі має глибокі корені.

Визначається співвідношення центральних для етичної проблематики І.Гончарова понять просвітницької естетики, зокрема „спокою” і „пристрасті”, характерних і для Ж.-Ж.Руссо. Просвітники, пов'язуючи спокій з тим, що надано людині природою, з безпосереднім почуттям, а пристрасті – з життям у суспільстві, ставили питання їх гармонійного синтезу, злиття в натурі „природного” і „суспільного” елементів. І.Гончаров показує неможливість в умовах тогочасної дійсності такого синтезу природного і соціального та наголошує на превалюванні і розвитку одного з названих начал. Звернення письменника до казкових і біблійних мотивів підкреслювало бездіяльність Іллі Обломова, його перебування у світі казки протягом усього життя. Традиційним є твердження, зокрема Ю.Лощиця, про притаманну героєві філософію спокою. Втім, те, що Обломов також сумнівається, мучиться, страждає, внутрішньо бореться, заперечує дану тезу. Відмовляючись від участі в галасливому і метушливому житті світського товариства, герой зберігає людську гідність і спокій. Джерела такого підходу письменника до порушених проблем треба шукати насамперед у просвітницькій естетиці.

Ідея „цілісної людини”, яка протиставлялась, за Ж.-Ж.Руссо (див. „Еміль”), „роздрібненій”, полягала насамперед у соціальній незалежності від суспільства і зосередженості на власному житті. Для Обломова поняття „цілісної людини”, маючи досить суперечливий характер, збігається з поняттям „гармонійної людини”. Наполяганням на своїх правах поміщика Обломов відрізняється від асоціальної „природної людини” Ж.-Ж.Руссо, хоча в романі зберігається загальна теза французького мислителя і руссоїстська основа характеру Обломова.

Спостерігається суперечність між природними добрими нахилами Обломова і одержаними від згубного панського виховання. На відміну від просвітницького героя, Обломов вважав навчання покаранням за гріхи і висловлював сумнів у його необхідності, у можливості практичного застосування набутих наукових знань, більша частина яких може не знадобитися в житті. В душі героя змагаються два начала: одне пов'язане з патріархальним життям у Обломовці, інше означає початок пошуку, руху і йде від університетського життя, знайомих, Штольца, Ольги Ільїнської. Обломов зраджує Ользі Ільїнській, відмовившись від кохання, яке сприймається ним як важка повинність і своєрідна служба, несе йому нові хвилювання і турботи, побоювання, що Ольга його не любить. Усе закінчується поразкою і моральною загибеллю героя. Обломовщина видається сильнішою за кохання, яке постає засобом морального випробування героїв.

Зображенням проблеми „старого” (патріархальної обломовщини, застою, породженого кріпосницькими відносинами, а також наближеності до природи, „природного” життя) та „нового”, контрастних персонажів Обломов – Штольц, Обломов – Ольга, духовного становлення дворянського ліберала Обломова, який став типом загальнолюдського значення, впливу обставин – обломовщини – на життєвий устрій Обломова, світу речей, теорії „природної людини” і теорії виховання Ж.-Ж.Руссо, виховного значення художніх творів, ставлення до праці, використання фольклорного матеріалу, наявності автобіографічних моментів, кохання як засобу морального випробування героїв, сповіді героя тощо І.Гончаров звертається в середині ХІХ ст. до жанру роману виховання, чим продовжує функціонування елементів просвітницької естетики, інтерпретуючи їх стосовно власного світорозуміння і особливостей поезики.

3.1.3 „Російські повісті Т.Шевченка „Близнець”, „Художник” як версія просвітницького роману виховання”. Розглядається жанрова своєрідність соціально-психологічних повістей „Близнець” та „Художник” як версії просвітницького жанру роману виховання. Простежується функціонування таких просвітницьких тенденцій: вирішальна роль середовища і вплив обставин на формування людської особистості, руссоїстська теза про первинність добра в природі людини, становлення особистості, створення образу позитивного героя, котрому, як правило, протиставляється негативний, прагнення просвіти, превалювання ідеї, тенденційність зображення, етологічна заданість, автобіографічність розповіді, проблема виховання, значення образу наставника, моральна вищість представників народу, використання форми спогадів, значення видів мистецтва для становлення особистості, звернення до читачів з відкритим вираженням своєї ідейно-естетичної позиції та ставленням до подій і героїв, втручання автора у повісткування через відступи із загальними роздумами про життя, звичаї, мораль тощо.

Використання літературою Просвітництва автобіографічного та документального матеріалу як одного із засобів досягнення художньої достовірності стає в 50-80-і рр. ХІХ ст. в українській та російській літературах типологічним явищем, про що свідчать і російські повісті Т.Шевченка. Так, у повісті „Художник” в образах головного героя і оповідача автор втілює особисті переживання. Типовим для просвітян було звернення до дитячих і юнацьких років як періоду формування духовного світу героїв. По-новому підходить Т.Шевченко до зображення ролі учителя-наставника в житті учня, якому дається повна свобода для розвитку власних творчих можливостей, у висловленні суджень, у рецепції творів видатних митців.

Розвиваючи принципи просвітницької естетики, Т.Шевченко продовжує й національну традицію, зобразивши ідеальну людину Никифора Сокиру передусім як істинного християнина. Через усю повість „Близнець” проходить думка про необхідність для кожної людини чесно працювати, яку насамперед уособлюють батьки братів Саватія і Зосима. Письменник високо оцінює працелюбство старого пасічника Сокири, який був щасливим від власної праці на землі в єдності з природою. Наголошується на вирішенні Т.Шевченком проблеми позитивного героя, представленого образами „ідеальних людей”, більшість яких автор знаходить у сільському середовищі. Це кріпаки, вільні селяни, заможні хуторяни, часом і поміщики, образи яких вирізняються етичними рисами християнського й загальнолюдського ідеалів. Утім, найбільш повним втіленням ідеалу людини є сам автор, який використав життєвий досвід для написання повістей. Водночас зауважується значення жанрової форми роману виховання не тільки в контексті творчої спадщини Т.Шевченка, а й для розвитку літературного процесу, де вони посідають належне і вагомe місце як змістовне і багатогранне мистецьке явище.

3.1.4. „Жанровий синкретизм „Люборацьких” А.Свидницького”. З погляду жанрової специфіки аналізується роман Анатолія Свидницького „Люборацькі” – один із перших досконалих зразків соціального роману в українській літературі, перший в українській літературі проблемний соціально-психологічний, соціально-побутовий роман, сімейний роман-хроніка, національний роман виховання. Жанрово-стильові особливості цього твору свідчать про модифікацію просвітницького роману виховання, зокрема про наявність у структурі „Люборацьких” рис антироману виховання.

Проблематику твору складають проблема соціальної емансипації жінки (суперечливий образ непокірної, вольової Масі Люборацької), проблема особистості, проблема освіти та виховання молодого покоління в

світі соціальної несправедливості, проблема спадкоємності, проблема української родини як національної одиниці, проблема національної свободи України, проблема зображення суперечностей між потребами духовного й морального розвитку людської особистості та суспільними умовами, що стають на перешкоді.

Проблема виховання молоді вирішується через показ варварських форм системи навчання і виховання, які руйнують особистість, зумовлюючи сумну долю Антося і Масі Люборацьких. Читачеві пропонується еволюція характерів Масі й Антося, яка відбувалася насамперед під впливом середовища. Через трагічні життєві долі кмітливої і гордої Масі, яка „ошляхетнилась”, Антося-бурсака, семінариста, який „омосковився”, розкрито процес фізичного і духовного знищення людської особистості. Свидницький протиставив російській та польській навчальній системі з їх схоластичністю, обмеженістю програм, застосуванням фізичної сили засновану на християнських почуттях поваги і любові до дитини, на гуманістичних цінностях національну систему виховання, до якої зверталися Т.Шевченко, Марко Вовчок, П.Куліш, І.Франко тощо. За допомогою досвіду старовини, народних традицій письменник викриває національне безпам'ятство українців. На прикладі розвитку внутрішньо антиномічного, мінливого характеру Антося А.Свидницький пропонував ідею самовдосконалення особистості шляхом самовиховання.

На відміну від М.Лєскова, А.Свидницький, як і Панас Мирний та І.Білик, порушив принцип хронологічної послідовності в зображенні етапів становлення і виховання героя від дитинства до зрілості. Характерною особливістю композиції є наявність численних ліричних, публіцистичних, гумористичних авторських відступів, лукавих коментарів, фамільярних звернень до читачів. А.Свидницький у дусі просвітницьких принципів повчає. Новаторство письменника виявилось у зверненні до епічної форми розповіді, причому об'єктивно-повістевий описовий виклад від імені автора поєднувався з елементами розповіді. Роман „Люборацькі”, хоча й став фактом літературного життя лише у 80-х рр., соціально злободенністю, важливістю поставлених проблем, актуальністю теми, новаторськими пошуками в художньому освоєнні дійсності досі незнаного Поділля був якісно новим явищем, посівши належне місце у розвитку українського літературного процесу ХІХ ст. і передуючи появі епічних творів І.Нечуя-Левицького та Панаса Мирного.

Підрозділ 3.2. „Жанрово-стильова специфіка просвітницького роману виховання в українській та російській прозі 70-х рр. ХІХ ст.” присвячений роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного та І.Білика, передостанньому роману Ф.Достоевського „Підліток”, першій „українській” повісті-хроніці „Дитячі роки” М.Лєскова, в яких найповніше простежуються жанрові ознаки роману виховання. Ці твори належать до реалістичного підтипу роману виховання, де становлення людини відбувається в нерозривному зв'язку з історичним часом, і генетично пов'язані з руссоїзмом як соціально-філософською і культурно-історичною системою ідей. Ж.-Ж.Руссо як автор демократичної системи виховання, зокрема, ідей поєднання виховання з виробничою працею, поваги до особистості дитини, виховання громадянина своєї Батьківщини тощо, знайшов багато послідовників, серед яких – Ф.Достоевський, М.Лєсков і українські письменники.

„Підліток” є частковою реалізацією задуму Ф.Достоевського (грудня 1869 р.) щодо романної серії „Життя великого грішника”, зокрема її першої частини, де розповідається про дитинство і юність героя. Це єдиний роман письменника, як і „Дитячі роки” Лєскова, в якому відсутній трагічний кінець, тоді як становлення Чіпки у Панаса Мирного та Білика обертається катастрофою. Втім, на сторінках роману Ф.Достоевський не розглядає остаточного становлення Аркадія, так само, як і М.Лєсков – свого героя Меркула. Герої Чіпка Варениченко й Аркадій Долгорукий вже за походженням і за біографією були породженням безладу, який панував у світі: народившись незаконно за часів кріпацтва, росли без батьків; матері обох героїв були простими селянками, наділеними кращими національними рисами. Цей факт наклав відбиток на всю подальшу долю, завдавши їм багато фізичних і моральних страждань та морально-психологічних ускладнень. Помиляючись, герої живуть певними ідеями, прагнуть до ідеалу. У романі „Підліток” розкривається роль і значення „ротшильдівської” ідеї в житті Аркадія Долгорукого, яка не витримує зіткнення з реальною дійсністю, з людьми і власною натурою героя, якому не вдається зануритися в свою ідею.

Можемо припустити, що в творах розкриваються причини двоїстості природи людини і пошуки засобів її подолання на прикладі образів Чіпки і Підлітка, а також Версилова, який зізнавався в самохарактеристиці, що одночасно може відчувати протилежні почуття. В їх натурах багато суперечностей, зокрема поєднання пристрасних бажань помститися людям і водночас простити і любити їх. У Чіпки кращі риси людського ества вживаються з порушенням основних принципів народної моралі та етики (незвичайна сміливість, духовна міць і хвижа туга, прагнення до власного достатку і боротьба за рівноправ'я, за власність, потяг до чесної праці і до розбійництва). Помітивши у своїй душі суперечливі начала, Підліток узагальнює їх як національну рису російської людини: співіснування поруч з ідеалом великої ідеї і підлості. Ця особливість свідчить про наявність спільного між філософською концепцією людини в творчості письменників і її просвітницьким баченням. Через образи Версилова і Макара Долгорукова Ф.Достоевський передав свою ідею 1860-1870-х рр. об'єднання інтелігенції з народом, яку здійснить „діти”, засвоївши краще зі спадщини „батьків”. Підліток повинен зробити вибір, знайти свій шлях, об'єднавши насамперед досвід батьків. На цьому шляху Ф.Достоевський представив просвітницьку ідею злиття ідеалів, подолання межі поміж верствами, їх взаємозбагачення досвідом, примирення дворянського і народного начал. Щоб здійснити цю думку, Ф.Достоевський, подібно до М.Лєскова, Л.Толстого, звертається до руссоїстської теорії морального самовдосконалення з метою виправлення як окремої людини, так і суспільства загалом. Тільки через виховання і самовиховання як форми становлення особистості, на думку митця, можна сформувати волелюбний характер. До речі, Чіпка у Панаса Мирного та І.Білика відзначався ніби слабкою волею. Ідея самовдосконалення через страждання і християнську покірність характеризує етичну програму Ф.Достоевського, його позитивний ідеал, виражений в образі мандрівника Макара Долгорукого – носія уявної „народної правди” і справедливості. Теж мандрівник Андрій Петрович Версилов, який представляв мудрість вищого культурного прошарку в історії Росії, згадує „жєневські ідеї” кінця XVIII ст. – демократичні та соціалістичні вчення, за якими письменник бачить жєневець за походженням Ж.-Ж.Руссо з його суспільно-політичними і моральними поглядами. До речі, пропонуючи свій ідеал прекрасного в природі, Ж.-Ж.Руссо приходив до релігії, хоча в ній порятунку не шукав: усі надії пов'язував із самою людиною. Релігія у філософа є вищою і заключною частиною виховання. Якщо „християнствующий старець” Макар Долгорукий пов'язує моральні зміни людини майбутнього з Христом, то „філософський деїст” Версилов бачить майбутнє людство без ідеї про Бога. Ідея Ж.-Ж.Руссо про „золотий вік”, який належить минулому, модифікувалася у Ф.Достоевського в „золотий вік” без релігії, що постає як один із можливих варіантів майбутнього. Розв'язка роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні?” близька до просвітницьких позицій: показавши, як зовнішні обставини калічать індивідуальність, автори не бачать шляхів зміни цих обставин на кращі. Саме обставини і слабкість природи зробили Чіпку стихійним бунтарем, „пропащою силою”. Цим та іншими трагедійними суперечливими образами Панас Мирний та І.Білик попереджали про можливість хибних шляхів розвитку окремих представників народу і нації загалом.

У чернетках і на сторінках остаточного тексту роману „Підліток” кілька разів згадується Руссо і його „Сповідь”, спостерігається сюжетний перегук. Це дає можливість припустити, що, визначаючи форму твору героя Аркадія Долгорукого („записки від себе”), Ф.Достоевський враховував і досвід Ж.-Ж.Руссо, використав прийом документальності. За допомогою автобіографічного матеріалу і форми сповіді, що постає у творі чинником морального самовдосконалення героя Меркула, М.Лєсков у „Дитячих роках” розв'язує просвітницьку програму гуманістичного виховання особистості з напівдворянського-напіврізничинного середовища та навчання її корисним знанням, наукам і практичній діяльності. Спогади Меркула Паотцева постають перед читачем послідовно, поступово. М.Лєсков, як Панас Мирний та І.Білик, застосовує таку властивість роману виховання, як взаємодія часів. У перших п'яти розділах „Хіба ревуть воли, як ясла повні?” засобом ретроспекції розкривається розвиток характеру Чіпки в дитинстві та юнацтві. Історія душі героя завершується його „сповіддю” перед Христею і Грицьком, а також „покаянням”, які є характерними елементами структури роману виховання. За ідейно-естетичним характером названі твори близькі до просвітницького роману виховання за такими ознаками: проведенням героїв через ланцюг життєвих випробувань, панорамним зображенням життя

різних прошарків суспільства, формуванням моральних принципів героїв, розумінням відхилень сучасного життя від розумних, природних його основ, наявністю образів наставників, використанням подорожі для пізнання навколишнього світу, автобіографічного матеріалу, форми сповіді, переконанням про необхідність активної життєвої позиції, сумнівами в силі релігійної моралі, захистом ідеї служіння мистецтву, протиставленням позитивних і негативних персонажів і свідчать про функціонування своєрідного жанрового різновиду роману виховання в 70-х рр. XIX ст. в інтерпретації Панаса Мирного та І.Білика, М.Лескова, Ф.Достоевського.

У „Висновках” підсумовано й узагальнено основні положення та результати проведеного наукового дослідження.

Розвиток просвітницької ідеології та філософії кожного народу позначений національними особливостями. Просвітницький рух охопив Англію, Францію, Німеччину, Росію, де він мав специфічні відмінності, зумовлені особливостями історичного розвитку цих країн та їхніми художніми традиціями. Російське й українське Просвітництво виявило здатність до аперцепції. Маючи спільні із західноєвропейським Просвітництвом риси і трансформуючи філософські ідеї французьких, німецьких, англійських мислителів, воно водночас було менш послідовним і не призвело до змін дійсності, розвиваючись мирним шляхом. Ідеологія Просвітництва втілювалася в різних літературних напрямках (класицизмі, сентименталізмі, романтизмі, реалізмі), була спільною для них, і в кожному одержувала своєрідну художню інтерпретацію. Відтак хибною є спроба зараховувати просвітництво до однієї з стилєвих течій, як це роблять деякі сучасні дослідники. У 60-80-і рр. XIX ст. в російській та українській літературах закріплюються позитивні риси всього просвітницького комплексу, що не тільки ускладнює загальну картину реалізму, робить його більш об’ємним, але й збагачує.

Просвітницькі теорії вдосконалення індивідуальності й суспільного життя представлені у російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст. через функціонування просвітницької тенденції „думки правлять світом”, категорій добра і зла, розуму і добра, етичної теорії „розумного егоїзму”, взаємодію раціоналістичних і сенсуалістичних начал. Розвиваючи ідеї просвітницької естетики, характерні для просвітників духовні властивості: віра в творчі можливості розуму, в етику „розумного егоїзму”, в ідеї народного суверенітету, в здійсненні ідеалів справедливості, свободи, самопожертви, патріотизму, щастя для всіх людей незалежно від їх соціального статусу, у виховання нової особистості через діяльне добро і моральне самовдосконалення, самопізнання і просвіту, письменники модифікували їх згідно зі своєю поетикою і світоглядними принципами. Так, у Ф.Достоевського, Панаса Мирного та інших розум не є єдиним джерелом поведінки людей, велике значення мають ірраціональні моменти, зокрема бажання (за словами Ф.Достоевського, „хотіння”), які іноді йдуть і проти власних інтересів.

Соціологізація антропологічних ідей просвітництва, пропаганда нового світогляду сприяють тому, що на перше місце виходить ідеологічний план зображення. Якщо на першому етапі Просвітництва (60-і рр. XVIII ст. – 20-і рр. XIX ст.) більшість росіян і всі українські письменники (до Т.Шевченка) не прагнули визволити народ, то на другому етапі Просвітництва (60-80-і рр. XIX ст.) це завдання стає головним. Якщо на першому етапі просвітницького руху переважав у художньому конфлікті суто моральний аспект, то на другому – соціальний. Разом з тим у 60-80-і рр. зникає конфлікт, пов’язаний з боротьбою проти кріпосного права. Традиційна вимога розкріпачення, розкриття „природних” позитивних властивостей людини зберігається, але соціальний смисл просвітницьких ідей політизується.

Просвітництво пов’язується з визволенням народу, встановленням у майбутньому соціалістичних відносин. Проводиться ідея пробудження і оновлення патріархальної держави через суспільно корисну працю і через власну активність людини.

Ідеологізація літератури 60-х рр. XIX ст. призводить до вимоги показувати життя не стільки таким, яким воно є, а таким, яким воно повинно бути, що є типово просвітницькою вимогою. Ідея перетворення середовища „новими” героями сприяє наданню художньому конфлікту яскраво вираженого ідеологічного характеру. В українській літературі виникає ідеологічний конфлікт, ускладнений національною проблемою, тому у природі конфлікту і характеру простежується поєднання соціального і національного начал, центр уваги переміщується від просвітництва як позиції до просвітництва як діяльності в ім’я визволення і просвіти народу. Виникає нова художня проблема взаємин героя-

просвітника і народу. „Новий” герой російського і українського Просвітництва ХІХ ст. не є тотожним „новому” героєві доби „класичного” європейського Просвітництва, але зберігає з ним виразну генетичну спорідненість. Ці два типи героя з’являються в результаті багато в чому односпрямованих суспільно-політичних перетворень, щоправда, „зміщених” як у часі, так і у просторі, а відтак – у суспільно-політичному контексті свого існування та розвитку.

У творчості письменників другої половини ХІХ ст. збереглася віра в перетворювальну силу ідей, що змінюють як внутрішній світ людини, так і суспільні норми. Зокрема, ідею боротьби за перетворення світу М.Чернишевський пов’язував з широким суспільним рухом людей, а не з діяльністю окремої особистості. Якщо М.Чернишевський, М.Салтиков-Щедрін, М.Драгоманов, І.Франко та деякі інші письменники у питанні необхідних змін суспільного життя на краще особливу увагу приділяли соціальному середовищу, зовнішнім обставинам, вважаючи, що зі зміною середовища зміняться і люди, то Достоєвський, Лєсков, Толстой доводили, що через моральне самовдосконалення, виховання зміняться люди, які виправляють середовище. Ці суперечливі думки доповнюють одна одну, тому що середовище змінюється людьми. Якщо у М.Чернишевського, М.Салтикова-Щедріна, І.Франка переважають політичні критерії оцінки особистості та середовища, відбувається ідеалізація соціально-політичної сфери життя, то для Ф.Достоєвського, М.Лєскова, І.Гончарова характерні релігійно-моральні критерії в розвитку православної концепції особистості, ідеалізується духовно-моральна основа. Відбувається диференціація самого середовища і характерів, співіснування в одному середовищі різних соціально-психологічних типів характеру.

Концепція просвітницького героя і середовища в російській та українській прозі 60-80-х рр. ХІХ ст. розкривається через виокремлення типології просвітницької концепції особистості (модель героя-революціонера, модель героя ліберала-реформатора, модель героя освіченого комерсанта, тип емансипованої жіночої особистості, модель героя-праведника) та простеженням трансформації моделей нового героя в нових умовах розвитку суспільних відносин. Аналіз проблеми взаємовідносин особистості і середовища дає можливість запропонувати таку типологію героїв у російській та українській прозі: герой – жертва обставин, герой – пристосованець до обставин, герой – протестант і герой – переможець.

Просвітницька тенденція взаємодії людини і середовища в російській та українській прозі 60-80-і рр. ХІХ ст. ускладнюється. Часто героєм є людина з неабиякими інтелектуальними і моральними схильностями, які розвиваються у хибному напрямі. Розширюється зміст поняття середовища, куди входять як обставини, що негативно впливають на людину, так і обставини, що сприяють її розвитку. Сенс буття „нової людини” не обмежується тільки любовними стосунками, які, до речі, отримують нове тлумачення і пов’язуються зі спільністю ідеалів (суспільних); змістом його стає боротьба з обставинами, невіглаством. Російські та українські письменники розробляють принципи просвітницької детермінації характеру особистості середовищем і обставинами, наголошують на ролі індивідуального начала в характері героя, на моральній відповідальності людини за свої вчинки і поведінку.

Згідно з традиціями французьких просвітників ХVІІІ ст., зло перебуває не в людині, а в суспільстві, порочні ж начала в людині є результатом впливу деградуючого суспільного середовища і виховання. Функціонування категорій добра і зла, розуму і добра в російській та українській прозі 60-80-х рр. ХІХ ст. письменники інтерпретували по-різному, але вирішували переважно у філософському плані, коли боротьба добра і зла в людині повинна привести її до духовно-морального відродження. У творчості М.Чернишевського, Ф.Достоєвського, пізнього Л.Толстого спостерігаються виступи проти „теорії середовища” в її вузькому значенні. Так, усупереч просвітницькому баченню проблеми Ф.Достоєвський вірить, що зло, яке має абстрактний характер, полягає в самій людині, в її власній душі, а не в обставинах. У творчості Т.Шевченка літературознавці виділяють п’ять різних аспектів феномену світового зла.

Звертаючись до популярних у ХVІІІ ст. жанрів філософського роману з його двоплановістю (зіставлення „природних” думок людини з хибами сучасного суспільства) і філософської повісті, роману-подорожі, інтелектуального роману (Вольтер, Д.Дідро, Д.Дефо, Г.Е.Лєссінг, Д.Свіфт), письменники 60-80-х рр. ХІХ ст. трансформували жанрову систему, оскільки нова пореформена

дійсність вимагала нових художніх форм. Еволюція жанрів і жанрових різновидів відбувалася через активну взаємодію і синтез елементів різних жанрових форм. Письменники вводили до традиційних популярну у світовій літературі XVIII-XIX ст. жанрову форму роману виховання, розширюючи соціальні параметри романної дійсності. Автобіографічні елементи, публіцистичність зближували літературні та документальні жанри. Проте у кожного з авторів був свій шлях до відкриття нової форми роману. В українській прозі функцію наставника бере на себе, як правило, сам автор, іноді порушується характерний для роману виховання принцип хронологічної послідовності у зображенні етапів становлення героя від дитинства, отрочства, юності до зрілості.

Роман виховання розвинувся у творчості Т.Шевченка („Близнецы”, „Художник”), Панаса Мирного („Хіба ревуть воли, як ясла повні?”), А.Свидницького („Люборацькі”), І.Франка („Не спитавши броду”) та інших, а в російській літературі – у творчості І.Гончарова („Обломов”), М.Лескова („Дитячі роки”), Ф.Достоевського („Підліток”), збагативши жанрову систему їхнього художнього доробку і загального літературного процесу другої половини XIX ст. Між російською та українською моралістичною прозою наявні генетичні і типологічні зв'язки, проте український роман виховання – втілення національної культурної традиції, ідей національного просвітництва і гуманістичного вчення Г.Сковороди. Художні пошуки письменників формують жанровий зміст цього виду роману, який активно функціонує в російській та українській літературі 60-70-х рр. XIX ст. Компаративний аналіз цих романів виховання показав, як у художніх пошуках письменників крізь призму просвітницької ідеології відобразилися проблеми їхньої епохи, та дав можливість досягнути напрями розвитку російської та української прози цього періоду.

У зв'язку зі складністю і різноманітністю європейського Просвітництва у ньому можна виділити деякий єдиний, достатньо усталений комплекс ідей, який продовжує своє життя за межами епохи Просвітництва, функціонально трансформується, але й має стійкі позиції в позитивізмі, і особливо відіграє важливу роль у Росії – Україні у 1860-1880-і рр.: його уводять у художні твори, з ним дискутують і його приймають за основу.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Зарва В.А. Дискурс Просвітництва в російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст.: Монографія. – К.; Ніжин: ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2005. – 304 с.

Рецензії: Сидоренко О.О. Нове дослідження з компаративістики // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей / Відп. ред. В.О.Соболь та ін. – К.: Знання України, 2005. – Вип. X. – С. 453-455; Гаєвська Н. Рецензія // Дивослово. – 2005. – №10. – С. 70.

Зарва В.А. Просветительская этика „разумного эгоизма” в творчестве Н.Г.Чернышевского // Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: Логос, 1999. – Ч.1. – С. 174-184.

Зарва В.А. Просветительская рационалистично-сенсуалистичная тенденция в творчестве Л.Н.Толстого 60-80-х гг. XIX в. // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей. Лінгвістика і літературознавство / Відп. ред. С.П.Денисова та ін. – К.: Знання, 2000. – Вип.5. – С. 151-162.

Зарва В.А. Проблема „середовище – особистість” у творчості Ф.М.Достоевського 60-80-х років XIX ст. // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей / Відп. ред. С.П.Денисова та ін. – Вип. VI: Лінгвістика і літературознавство. – К.: Знання України, 2001. – С. 146-150.

Зарва В.А. Проблема добра и зла в прозе русских писателей 60-80-х годов XIX в. // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей / Відп. ред. В.О.Соболь та ін. – Вип. VII: Лінгвістика і літературознавство. – К.: Знання України, 2002. – С. 253-263.

Зарва В.А. Антропологічний елемент в естетичному ідеалі раннього І.Франка і М.Чернишевського // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Зб. наук. праць. – Вип.10. – К.– Одеса: Твім інтер, 2002. – С. 344-352.

- Зарва В.А. Просветительская тенденция взаимодействия человека и среды в творчестве Н.Г.Чернышевского // Наука і сучасність. Зб. наук. праць Націон. педаг. ун-ту імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2002. – Т. XXXII. – С. 205-216.
- Зарва В.А. Амбивалентность добра и зла в творчестве Л.Н.Толстого // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – 2002. – №4. – С. 51-55.
- Зарва В.А. Основні засади та сутність Просвітництва // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей / Відп. ред. В.О.Соболь. – Вип. 8. – К.: Знання України, 2003. – С. 331-345.
- Зарва В.А. Просвітницька тенденція „думки правлять світом” у російській прозі 60-80-х рр. XIX ст. // Вісник Сумського державного педагогічного університету. Філологічні науки. – 2003. – №1. – С. 27-33.
- Зарва В.А. „Думки правлять світом”. Особливості Просвітництва як культурного явища // Українська мова та література. – 2003. – № 34. – С. 15-19.
- Зарва В.А. Відображення ідей західноєвропейського просвітництва в російській літературі та філософії ХУІІІ-ХІХ ст. // Вісник Черкаського ун-ту. Серія „Філологічні науки”. – Вип. 49. – Черкаси, 2003. – С. 126-131.
- Зарва В.А. „От человека сие невозможно...”. Відображення західноєвропейського просвітництва в українській філософії та естетиці ХУІІІ ст. // Українська мова та література. – 2003. – № 38. – С. 8-11.
- Зарва В.А. Просвітницький антропологізм у творчості російських та українських письменників 60-80-х рр. XIX ст. // Русская литература. Исследования: Сб. научн. трудов. – К.: ИПЦ „Киевский университет”, 2003. – Вип. 4. – С. 182-192.
- Зарва В.А. Дійсність для „глибокого серця”. Просвітництво в українській філософії та естетиці ХІХ ст. // Українська мова та література. – 2003. – № 46. – С. 12-16.
- Зарва В.А. „Треба дати більше ходу ідеї...” (на матеріалі прози Ф.Достоевського 60-80-х рр. XIX ст.) // Актуальні проблеми літературознавства. Зб. наук. праць / Наук. ред. проф. Н.І.Заверталюк. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 2003. – Т.15. – С. 126-136.
- Зарва В.А. Національно-історичний тип французького Просвітництва // Мова і культура. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. – Вип. VI. – Т.6. Ч.2. – С. 196-204.
- Зарва В.А. Просвітницька тенденція взаємодії людини і середовища в українській та російській прозі 60-80-х рр. XIX ст. // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. Зб. наук. праць. – Вип. XIII / Ред. кол. Я.О.Поліщук та ін. – Рівне: Перспектива, 2004. – С. 106-112.
- Зарва В.А. Жанрово-стильові ознаки „роману виховання” в українській та російській прозі 70-х рр. XIX ст. // Літературознавчі студії. Зб. наук. праць. – Вип.7. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 113-117.
- Зарва В.А. Типологія просвітницького героя (на матеріалі прози М.Чернишевського і Марка Вовчка) // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей / Відп. ред. В.О.Соболь. – Вип. 9. – К.: Знання України, 2004. – С. 21-33.
- Зарва В.А. Автобіографічна трилогія Л.Толстого як „роман виховання” // Русская литература. Исследования: Сб. научн. трудов. – К.: ИПЦ „Киевский университет”, 2004. – Вип. 5. – С. 103-111.
- Зарва В.А. Особливості функціонування просвітницького „роману виховання” у 70-х рр. XIX ст. („Хіба ревуть воли, як ясла повні?” П.Мирного та І.Білика і „Підліток” Ф.Достоевського) // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. статей. Філологічні науки / Гол. ред. В.В.Савін. – Запоріжжя: Запор. держ. ун-т, 2004. – №2. – С. 75-82.
- Зарва В.А. „В рух мас вносить кожна душа частку свого льоту” // Українська мова та література. – 2004. – № 36. – С. 7-9.
- Зарва В.А. Повість „Холуй” М.Костомарова крізь призму просвітницьких тенденцій // Вісник Черкаського ун-ту. Серія „Філологічні науки”. – Вип. 57. – Черкаси, 2004. – С. 64-71.
- Зарва В.А. Типологічна модифікація моделей просвітницького героя (на матеріалі прози І.Тургенєва та І.Гончарова) // Філологічні семінари. Літературознавчі методології: практика і теорію – Вип.7. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2004. – С. 110-125.
- Зарва В.А. „Обломов” І.Гончарова як роман виховання // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В.Н.Каразіна. – № 632. Серія „Філологія”. – Вип.42. – Х., 2004. – С. 343-347.

- Зарва В.А. Проблема співвідношення раціонального та емоційного в художній характерології І.Тургенєва // Літературознавчі студії: Збірник наук. праць. – Вип. 11. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 167-171.
- Зарва В.А. Жанр просвітницького роману виховання в творчості А.Свидницького і М.Лескова // Мова і культура. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. VII. Ч.1. – С. 249-255.
- Зарва В.А. „Нам не треба війни, а треба просвіти!” (своєрідність „нового” героя-інтелігента І.Нечуя-Левицького і „нові” люди в російській літературі) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2004. – № 15. – С. 15-19.
- Зарва В.А. Специфіка російського Просвітництва в контексті європейського // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей / Відп. ред. В.О.Соболь та ін. – К.: Знання України, 2005. – Вип. X. – С. 224-233.
- Матеріали й тези доповідей, додаткові публікації:
- Зарва В.А. Типологічні мотиви в творчості Марко Вовчок і Миколи Лескова (на прикладі творів із народного побуту) // Марко Вовчок: Статті і дослідження / Відп. редактор Р.С.Міщук. – К.: Наук.думка, 1985. – С. 131-142.
- Зарва В.А. К значенню термінів „Просвещение” и „просветительство” // Міжнародна наукова конференція „Питання стандартизації, інтернаціоналізації та автоматизації перекладу термінологічних одиниць”. Тези доп. – Чернівці, 1991. – С. 25-27.
- Зарва В.А. Просвітительські традиції у повісті М.Костомарова „Холуй” // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. Тези доповідей наук-практ. конф., присвяченої 175-річчю від дня народження М.І.Костомарова (Рівне, 14-15 травня 1992 р.). – Рівне: РДПІ, РДК, 1992. – С. 48-49.
- Зарва В.А. До особливостей художнього конфлікту української та російської просвітительської прози 60-х років XIX ст. // X Всеукраїнська славистична конференція „Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури” (Тези доповідей). – Т.1. – Чернівці: ЧДУ, 1992. – С. 91-92.
- Зарва В.А. Б.Грінченко в „Історії українського письменства” Сергія Єфремова // Проблеми творчої спадщини Бориса Грінченка. Тези доповідей респ. наук. конф., присвяченої 130-річчю з дня народження Б.Д.Грінченка. – Луганськ: ЛДПІ ім. Т.Шевченка, 1993. – С. 70-71.
- Зарва В.А. Симбіоз двох видів реалізму в руской и украинской литературах 60-80-х годов XIX в. // Нові підходи до філології у вищій школі. Матеріали Другої всеукр. наук. конф. – К., 1994. – С. 9.
- Зарва В.А. Деякі зауваження до з'ясування проблеми нового героя-інтелігента в творчості І.Нечуя-Левицького та в російській літературі // Сучасні проблеми вивчення фольклору та літератури у вищих та середніх навчальних закладах. Матеріали науково-практичної конференції (27-29 травня 1996 року). – Мелітополь. – К., 1996. – С. 42-43.
- Зарва В.А. Просвітительська концепція „нового” героя в „Хмарах” І.Нечуя-Левицького // Літературознавство: Матеріали IV конгресу Міжнародної асоціації україністів (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.) / Упор. і відп. редактор О.Мишанич. – К.: Обереги, 2000. – Кн.1. – С. 349-359.
- Зарва В.А. „Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного і „Підліток” Ф.Достоевського як „романи виховання” // Панас Мирний і літературний процес: Зб. наук. статей. – Полтава: ПДПУ, 2000. – С. 62-65.
- Зарва В.А. Просвітницька раціоналістично-сенсуалістична тенденція у творчості Ф.Достоевського // Молода нація. Альманах / Гол. ред. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 267-277.
- Зарва В.А. Просветительская рационалистично-сенсуалистичная тенденция в творчестве Ф.М. Достоевского // Филология на рубеже тысячелетий. Материалы Международной научной конференции. – Вип.3. Литература на рубеже тысячелетий. – Ростов-на-Дону: Донской издательский дом, 2000. – С. 48-50.
- Зарва В.А. Просвітительські тенденції в творчості І.Я. Франка 70-80-х рр. XIX ст. // Літературознавчі студії. – Вип.2. – К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2002. – С. 113-119.

Зарва В.А. Просвітницькі тенденції в російських повістях Шевченка // Тарас Шевченко і народна культура: Зб. пр. міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф.: Черкаси, 20-22 квіт., 2004 р.: У 2 кн. / Відп. ред. В.Л.Смілянська. – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – Кн. 2. – С. 87-93.

АНОТАЦІЯ

Зарва В.А. Просвітницькі тенденції в російській та українській прозі 60-80-х рр. ХІХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.01.05 – порівняльне літературознавство. – Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ – 2005.

У дисертації вперше в українському літературознавстві пропонується компаративне дослідження розвитку російської та української прози 60-80-х рр. ХІХ ст. в аспекті функціонування просвітницьких тенденцій. Визначено оригінальну теоретичну філософсько-естетичну концепцію взаємодії людини і середовища у творах письменників. Розроблено нову порівняльно-типологічну класифікацію просвітницького героя в російській та українській прозі 60-80-х рр. ХІХ ст. Вперше в українському літературознавстві простежено жанрові та стильові особливості просвітницького роману виховання в російській та українській прозі 60-80-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: просвітницький рух, просвітницькі тенденції, раціоналізм, сенсуалізм, просвітницький герой, антропологія, рецепція, просвітництво, роман виховання.

АННОТАЦИЯ

Зарва В.А. Просветительские тенденции в русской и украинской прозе 60-80-х гг. ХІХ в. – Рукопись. Диссертация на соискание научной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.05 – сравнительное литературоведение. – Институт филологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Киев – 2005.

В диссертации впервые в украинском литературоведении предлагается компаративное исследование развития русской и украинской прозы 60-80-х гг. ХІХ в. в аспекте функционирования просветительских тенденций. Определена оригинальная философско-эстетическая концепция взаимодействия человека и среды в произведениях русских и украинских писателей, сформированная на просветительских философских положениях. Н.Чернышевский, Л.Толстой, Ф.Достоевский, М.Салтыков-Щедрин критикуют „теорию среды”, герои их произведений вступают в конфликт с обстоятельствами.

Одновременно писатели акцентируют на моральной ответственности человека за свои поступки, детерминированные внешними обстоятельствами. В ХІХ в. происходит все большая дифференциация внутреннего мира личности, индивидуализация характера. У Л.Толстого, Ф.Достоевского, Н.Лескова, И.Франко судьба и поведение героя в большей степени, чем у А.Чехова, определяются значимостью его личности, хотя и с учетом влияния внешних обстоятельств.

Разработана новая сравнительно-типологическая классификация просветительского героя в русской и украинской прозе 60-80-х гг. ХІХ в. (тип героя-революционера, тип эмансипированной женской личности, тип просвещенного коммерсанта, тип героя либерала-реформатора, культурника, тип героя-праведника). Изучена проблема соотношения в человеке рационального и эмоционального начал, выделена типология героев (тип героя, у которого превалирует рационалистическое начало; тип героя, у которого превалирует эмоциональное начало; сквородинский тип человека, который соединял эти начала). Впервые в украинском литературоведении прослежено жанровые и стилистические признаки просветительского романа воспитания в русской (Л.Толстой, И.Гончаров, Н.Лесков, Ф.Достоевский) и украинской (Т.Шевченко, А.Свидницький, Панас Мирный, И.Франко) прозе 60-80-х гг. ХІХ в. Процесс воспитания представлен обращением к детству и юности как периоду формирования духовного мира личности, влиянием наставников, условий существования, общества и среды, становлением психологии героя, многочисленными конфликтами с общественными нормами, а также самовоспитанием героев

ради позитивной жизненной программы и лучшего будущего. Критическое начало, философское содержание, моральная проблематика, своеобразный тип героя, вопрос соотношения мечты и реальности, а также социальная мотивация разлада между ними поддерживали уровень высоких гражданско-эстетических требований эпохи Просвещения и определили эволюцию жанра романа воспитания.

Раскрыты составляющие этической теории „разумного эгоизма” в творчестве русских и украинских писателей 60-80-х гг. XIX в. Определены разные аспекты просветительского антропологизма в прозе русских и украинских писателей 60-80-х гг. XIX в., который предусматривает рассмотрение человека как родового существа, как представителя родовой природы, общей для всех сословий; связь просветительской идеи „природного человека” с критикой цивилизации; апология крестьянина как „природного человека”; воплощение идеала „природного человека” в образе ребенка; изначальная неиспорченность человеческой натуры, которая толкуется как детскость, непосредственность, сохранившиеся в человеке; просветительская концепция взаимоотношений человека и природы, где человек находится в постоянных связях с природой, является просветительским идеалом. Просветительская концепция „природного человека” связывается с традицией руссоистского „природного человека”.

В диссертации уточняются философско-культурное содержание и объем понятия „просветительство”, его исторические истоки, этапы и пути развития. Систематизируются важнейшие черты просветительской идеологии и художественного мышления, рассматриваются общие закономерности и особенности развития просветительства в Западной Европе, России и Украине. Освещаются просветительские теории совершенствования индивидуальности и общественной жизни, рассматриваемые русскими и украинскими писателями 60-80-х гг. XIX в. При сложности и разнообразии европейского Просвещения в нем выделяется некий единый, довольно устойчивый комплекс идей, который продолжает свою жизнь за пределами эпохи Просвещения, функционально трансформируется, но удерживается в позитивизме. Особенно важную роль он играет в России – Украине в 1860-1880-е гг.: его вводят в художественные произведения, с ним спорят и его принимают. Ключевые слова: просветительское движение, просветительские тенденции, рационализм, сенсуализм, просветительский герой, антропология, рецепция, просветительство, роман воспитания.

ANNOTATION

Zarva V.A. The educational Tendencies in Russian and Ukrainian prose of 60-80th of the XIXth century. - A manuscript.

Dissertation for the doctor of philology science degree in speciality 10.01.05 - Comparative literary critics. – The Institute of Philology of the Kiev National University of Taras Shevchenko, Kiev – 2005. The comparative and typological research of the development of Russian and Ukrainian prose of 60-80th century is analyzed in the dissertation through a prism of Enlightenment tendencies functioning for the first time in Ukrainian literary critics. The original theoretical philosophical and aesthetic conception of person and environment interaction in literary works is offered. The author develops new comparative and typological classification of the Enlightenment hero in Russian and Ukrainian prose of 60-80th of the XIXth century. For the first time in Ukrainian literary critics the genre and style attributes of the Enlightenment „Upbringing novel” in Russian and Ukrainian prose of 60-80th of the XIXth century are interpreted.

Key words: Enlightenment movement, Enlightenment tendencies, rationalism, sensationalism, the Enlightenment hero, anthropology, reception, Enlightenment, the „Upbringing novel”.

Підписано до друку 31.10.2005 р. Формат 60x84 1/16. Папір офс.
Друк. офс. Умовних друкарських аркушів 2,4.
Тираж 100 прим. Замовл. № 142.

ТОВ РА „Оріон”, 69035, м. Запоріжжя, вул. Перемоги, 63